2,322

Narodna Republika Bosna i Hercegovina
NIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
BANJA LUKA

ВОЈНОИСТОРИСКИ ИНСТИТУТ ЈНА

БУНЕ и УСТАНЦИ У БОСНИ и ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX ВЕКУ

БЕОГРАД 1952

УЧЕСТВОВАЛИ У ОБРАДИ:

Професор **Фуад Слипичевић** (написао делове „Економско-друштвене и политичке прилике у доба сељачких буна и устанака“ и „Оружани отпор потлачених маса од 1809—1863 год.), мајор **Петар Пејовић,** капетан **Мехмедалија Бојић,** капетан **Никола Стијеповић**

ПРЕДГОВОР

У XIX веку народне масе Босне и Херцеговине покушавале су више пута да оружаном борбом збаце феудалне угњетаче и извојују национално ослобођење од турских завојевача. Најмасовнији и по жестини борби највећи устанак трајао је три године, од 1875 до 1878. Овом устанку претходио је низ мањих и већих буна, појединачних и групних оружаних акција у разним крајевима Босне и Херцеговине. Како су те буне и устанци били већином спонтани, неорганизовани, без чврстог руководства са сигурно одређеним политичким програмом, они су на крају сламани и крваво угушивани.

Последњи велики устанак (1875—1878), иако није у потпуности успео, по свом значају, по простору који је обухватао, војничким успесима — нарочито у Херцеговини — и времену трајања претставља један од најлепших примера борбене прошлости народа Босне и Херцеговине. Кад је изгледало да ће устанак уз помоћ Црне Горе и Србије успети, Аустро-Угарска, у сагласности са Русијом и осталим великим силама, окупацијом 1878 године замењује османску власт у Босни и Херцеговини.

За овај период прошлости народа Босне и Херцеговине постоји обилна литература. Међутим, она је теже доступна широј читалачкој публици, а поред тога, то су махом обраде само појединих буна и устанака. Због тога је Војноисториски институт настојао да у овој брошури, користећи се постојећом литературом и изворном грађом, пружи читаоцима један краћи и систематичнији преглед буна и устанака од 1809 до 1878 године, тежећи притом да се у обраду унесе што више података војне природе. Вероватно ће читалац у брошури наићи на извесне празнине у вези са војним питањима, али то се, поред свег настојања, није могло избећи, јер се у постојећој историској грађи нису могли пронаћи сви потребни подаци.

ЕКОНОМСКО-ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ДОБА СЕЉАЧКИХ БУНА И УСТАНАКА

ПОЛОЖАЈ ТУРСКОГ ЦАРСТВА И ИЗМЕНЕ У ТУРСКОМ ФЕУДАЛНОМ СИСТЕМУ

Крајем XVI и почетком XVII века почиње војничко и политичко слабљење турског царства. На то је јасно указао неуспех Турске у дуготрајном рату против хабзбуршке монархије, вођеном од 1593 до 1606 године. У ратовима против Аустрије, Млетачке Републике и Пољске у другој половини XVII века Турска је трпела тешке поразе и губила своје дотадашње поседе у Средњој Европи. У XVIII веку, нови опасан противник Турске у Европи постала је Русија. У ратовима које је против Турске водила царица Катарина II, Турци су изгубили своје поседе на северним обалама Црног Мора. Сви ти порази показивали су да је ранија војничка премоћ Турске у односу на европске земље већ била минула.

Слабљење војничке снаге турске државе почело се испољавати и у попуштању дисциплине и реда у њеној војсци. У том погледу нарочито се истицала турска плаћеничка пешадија — јаничари. Већ од половине XVI века (доба владавине најмоћнијег турског султана, Сулејмана II) јаничари се почињу женити, напуштају заједнички живот у војничким јединицама и живе са својим породицама, занемарују војничке дужности, а све више се баве занатима и трговином, задржавајући плате и стечене привилегије. Њихови заповедници у Цариграду толико су се били осилили, да, уз њихову помоћ, често врше државне ударе и по својој вољи смењују султане. Попуштање дисциплине и самовоља јаничара захватили су и турску ленску коњицу — спахије. Ти феудалци, задржавајући и даље права у односу на потлачени

народ, избегавају своју основну обавезу — учествовање у ратовима.

Лош пример односа према држави и њеним интересима пружали су сами султани и највиши државни функционери. Султани после Сулејмана II не брину се о државним пословима (државом управљају њихови везири), не предводе војску у ратовима и живе раскалашним харемским животом. Тај харемски живот, дворске интриге, осионост јаничарске војске, непослушност спахија и чести државни удари — све то претставља јасне знаке јаког слабљења некада централизоване и апсолутистичке власти турских султана.

Овај процес био је у основи одраз постепених али све значајнијих промена у турском привредном систему и друштвеном поретку. У доба политичког успона и војне премоћи Турске преовладавала је натурална привреда и феудална натурална рента. Сељачке масе, на чијој је производњи и експлоатацији почивала цела државна организација, биле су раније у знатној мери заштићене од самовоље феудалаца применом одредаба турскога законодавства (канун-наме). Централна власт располагала је средствима да присиљава феудалце на поштовање и примењивање тих прописа. У Турској се развио својеврстан феудални посед. Највећи део земљишта у европском делу Турске сматран је државном својином (ерази мирија), којом је располагао султан, односно централна влада (Висока порта). Поједине делове тога земљишта султан је уступио спахијама, с правом да од сељачких породица, које су га обрађивале, убирају десетину пољопривредних производа, као награду за војничку службу. Такав посед звао се тимар, ако је процењени годишњи приход спахије износио од 2000 до 20000 акчи (аспри), а зијамет, ако је приход износио од 20000 до 100000 акчи. На сваком таквом поседу уступљен је спахији известан део земљишта за личну употребу и коришћење (хаса-земља или беглук), који је могао обрађивати у властитој режији, или га уступити сељацима на обраду, али уз теже услове (једна петина до једне половине произведених добара). Остало земљиште тимара или зијамета уступано је појединим сељачким породицама да га оне обрађују, и такав посед звао се читлук (чифтлук). Сељачка породица је имала право држа-

вине[1] и наследства тога поседа, са кога је спахија није могао отерати ако за то није имао довољно разлога. Он је морао издати писмену потврду (тапију), у којој је наводио које парцеле припадају читлуку, и са тога земљишта могао је убирати само законом прописану десетину. Осим тога, сељак (који је био порески обвезник — рајетин) морао је плаћати разне порезе у корист царске благајне, али је зато у извесној мери уживао заштиту државне власти.

У турском феудализму није био развијен однос вазалске подређености. Све спахије, без обзира на величину уступљеног поседа, биле су потчињене директно султану и његовим органима. Од XVII века феудалци у Турској, тежећи за осамостаљивањем од централне власти, настоје, заобилажењем законских прописа, да појачају експлоатацију сељака и своју власт над њима. Тако су они самовољно повећавали свој беглук, одузимајући од читлука поједине делове или припајајући целе читлуке својој земљи. Државни функционери, спахије и јаничари трудили су се да повећају своје приходе искоришћавајући на штету сељака своје нове привилегије. Разним методама, најчешће силом, долазили су до тапија на поједина сељачка имања и проглашавали се њиховим потпуним власницима, остављајући сељацима да их и даље обрађују. Тако је, поред спахија, земљорадник у Турској добијао новог експлоататора у власнику читлука (читлук-сахибији). Овај процес познат је под именом читлучење, и његова је последица нестајање сељака-рајетина, који је уживао право државине земље (таписко право), а почео се јављати сељак-закупник читлука (чивчија или кмет). Његове обавезе биле су знатно теже, јер читлук-сахибија није према њему био законом ограничен, као што је био случај са спахијом. Читлучење је, уствари, претстављало процес труљења и распадања турског феудализма, и читав систем Турске запао је у тешку кризу.

На рачун осиромашења и пропадања сељачких маса, османски феудалци су нагомилали велика богатства. Уколико је, због престанка успешних освајачких ратова, и нестало могућности пљачке и лаког богаћења, утолико је читлуче-

[1] Сељака који је обрађивао земљу није могао спахија самовољно са ње да отера. Турски закони давали су сељацима право да држе земљу уз обавезу да је обрађују. Уколико је сељак запуштао обрађивање земље онда га је спахија могао уклонити.

њем и повећавањем других дажбина појачавана експлоатација домаћег становништва, чему је тежио сав привилеговани друштвени слој. Тако је већ у XVII веку у турском царству вођена пљачкашко-расипничка привредна политика, у чему су предњачили сами султани. Царска приватна благајна попуњавала се на све могуће начине, а државна је, због политичког и економског слабљења царства, била у хроничном дефициту. Врло ретко и у крајњој нужди султани су пристајали да из властитих средстава пруже држави краткорочне зајмове, али и то уз личну одговорност врховних државних финансиских функционера (дефтердара).

Унутарња декаденција царства одражавала се у даљим ратним неуспесима, који су све више појачавали кризу читавог друштвеног и државног система. Државни апарат постао је потпуно несавремен, неспособан и корумптиван. Војна организација је по свом уређењу, наоружању и руковођењу постала застарела у упоређењу са организацијом европских армија. Велики губици територије смањили су државни аграрни фонд, а тиме и приходе државе и феудалаца, тако да је издржавање војске постало тешко бреме за државне финансије. Да би створили финансиска средства, турска влада и, по угледу на њу, поједини државни функционери настојали су да уновче све што се могло уновчити. Сви државни положаји, од места великог везира па до судије (кадије), почињу се куповати или добијати митом. Протекција, новац и порекло постају одлучујући фактори за стицање положаја и привилегија. У рукама извесног броја породица створила се нека врста монопола на високе положаје: оне имају највеће земљишне поседе, новчана богатства, политичке и верске положаје. Улема престонице претвара се у привилеговану и наследну аристократску касту и претставља најреакционарнију политичку снагу турског царства. Најкрупнији феудалци у појединим провинцијама царства претварају се у олигархију, престају да се покоравају централној влади и стварају скоро самосталне државе. Такви династи регрутују се из редова старе наследне аристократије, појединих осиљених паша и разних авантуриста који су се обогатили пљачком и насиљем. Да би се та негативна појава сузбила, султани су практиковали да често премештају поједине паше, али је то још више појачавало

експлоатацију коју су царски намесници вршили и доводило до веће подмитљивости у турском управном систему.

У XVIII веку власт у неким пограничним провинцијама царства приграбила је јаничарска и друга плаћеничка војска (например мамелуци у Египту). Они постављају паше, убирају порезе, монополишу трговину и слично, и за своје поступке одговарају само властитим командантима. Изузетне повластице, које су јаничари сами себи дали, наводиле су многе муслиманске трговце и занатлије да се уврсте у њихов ред и тиме себи осигурају личну и имовну безбедност. Све ове појаве претстављају очигледан доказ безвлашћа у које је било запало турско царство.

У вези са оваквим стањем у турском царству постављало се пред Русију и Аустрију, које су у међувремену постале моћне апсолутистичке монархије, да освајањем преосталих територија у Европи и уништењем турског царства реше тзв. „Источно питање". Међутим, против њихових освајачких претензија биле су Француска и Енглеска, које су желеле да се одржи целокупност Турске, јер су с њеним провинцијама на Блиском Истоку успоставиле трговинске везе и успеле да јој наметну неравноправне трговинске односе. Како је Турска још од XVI века стекла у француској монархији природног савезника против Хабзбурговаца, дуго време одлучујући политички утицај у Цариграду — који је нешто ослабио тек од француске буржоаске револуције, кад се појачао утицај Енглеске — вршио је француски посланик.

Користећи се међусобним супротностима појединих великих сила, турско царство било је у XVIII и XIX веку у релативно повољној међународној ситуацији. Француска буржоаска револуција и период Наполеонових ратова изазвали су нове проблеме и сукобе у Европи. Тада је Турска за извесно време била мање изложена спољно-политичким потешкоћама и ратним опасностима, али се и у читавом том периоду наставља њено политичко и привредно подјармљивање, и она све више постаје објекат међународне политике великих сила. Поред овога, тада се појавила нова опасност по даљи опстанак Турске — национално-ослободилачки устанци потлачених народа у појединим њеним провинцијама. У балканским земљама, брже него у осталим деловима Турске, развијала се домаћа трговачка и сеоска буржоазија. Та

нова економска, друштвена и политичка снага није се могла нормално развијати у оквиру османског феудализма. Даља турска владавина над балканским народима, који су се у социјалном погледу брже развијали од Турака, значила је одржавање већ преживелог, реакционарног система.

Јаче привредно подјармљивање Турске почело је половином XVIII века. Откада се учврстио режим „капитулација", који је омогућио да страни капитал стекне монопол у спољној трговини Турске, а касније да учврсти своје позиције и у унутарњем трговачком промету, Француска је међу првима склапала с њом трговинске уговоре на бази тога режима. У другој половини XVIII века, такве привилегије имале су још неке европске државе. На основу капитулационих уговора, страни трговци уживали су нарочита права. (На основу права екстериторијалности, например, они нису одговарали пред турским судовима ни према турским законским прописима; о њиховим прекршајима и споровима одлучивали су конзуларни судови њихових земаља.) Даље, страни трговци били су ослобођени разних пореза, и плаћали су врло ниску увозну царину (3% вредности робе, а за властиту робу на унутарњим царским границама плаћало се до 12%). Поред тога могли су се приликом плаћања служити својом валутом. Французи су већ у XVIII веку монополисали турску обалску пловидбу (каботажу), и по турским средоземним лукама имали своје богате и утицајне факторије (нарочито у Сирији и на обалама Егејског Мора). Трговински промет са Француском износио је 50—70 милиона ливара годишње и био већи него промет Турске са свим осталим европским државама. Страни трговачки капитал у појединим турским лукама створио је посредничка предузећа, која су водили Грци, Јермени, Јевреји и Сирци, дакле претставници нетурских народности царства. Та буржоазија стекла је знатне капитале. (У Цариграду се, например, у XVIII веку развила врло богата трговачко-лихварска грчка буржоазија, која је, по кварту Фанару (Фењер), у којем је одвојено живела, била позната под именом фанариоти.) Нетурска трговачко-лихварска буржоазија постала је економска и политичка агентура страних држава и страног капитала, па је, експлоатишући турске масе, изазвала против себе њихову мржњу, која се повремено претварала у безобзирне погроме. Захваљујући свом богатству и страној заштити, та буржоазија је стекла у

турском корумптивном систему значајне привилегије. (Тако су из редова фанариота скоро стално били постављани влашки и молдавски кнезови и васељенски патријарси. Та звања фанариоти су куповали од султана, при чему су давали велика мита високим царским чиновницима.)

Још од XVI века у Турској се развио знатан број варошица, које су Турци основали нарочито у својим балканским земљама, например у Босни и Херцеговини: Сарајево, Мостар, Бања Лука, Травник, Дервента, Тузла, Ливно и низ мањих градова и насеља. Те варошице (паланке) у почетку су основиване као војничка упоришта и за осигурање унутрашњег реда и саобраћаја, али се временом у њима развило еснафско занатство. Занати и њихове еснафске организације јавили су се у доба успешних освајачких ратова Турске да би задовољили војне потребе. Зато су цехови у Турској имали полувојнички карактер, а њихово уређење било је прожето верско-мистичким духом, и те особине су дуго задржали. Када је објављиван рат, цехови су одређивали мајсторе и калфе који би пратили војску. Уз војску су ишли и трговци, који су вршили дужност набављача и трговали по војничким логорима. Ипак је економика османских градова, због врло уског и ограниченог унутрашњег тржишта, била скучена. Градска привреда углавном је обезбеђивала потребе војске и владајућег слоја. Еснафска организација подударала се са општим феудалним уређењем, и у њу су улазиле занатлије истог или врло сродних заната. Еснафом је управљао ћехаја, коме је помагао чауш, као извршни орган, и калфа-баша, као претставник помоћника и шегрта. И у турском еснафском систему било је тешко постати самостални обртник, јер су таква места била, обично, резервисана за синове мајстора. По градовима су све еснафске и трговачке радње биле концентрисане у чаршији. Еснафска организација регулисала је производњу и онемогућавала конкуренцију.

С оживљавањем трговине, што је било последица успостављања трговинских веза са европским земљама, есчафска организација почиње да слаби. Богатији мајстори претварају се у трговце, а ситне занатлије по великим градовима сиромаше и долазе у најамни однос према трговцима. Зајмовима

појединим еснафима, трговци и лихвари доводили су их у ропску зависност. Опадању занатске радиности допринели су и ратови, губици територије, опште осиромашење становништва и конкуренција стране робе. Владајући богаташки слој све више тражи страну луксузну робу, а куповна моћ ширих грађанских слојева опада.

Унутрашњу трговину у доба слабљења царства отежавала је самовоља паша и крупних феудалаца и све развијенија хајдучија, која је угрожавала сигурност саобраћаја. Поред тога, слободан развој трговине кочили су многи унутрашњи царински прописи, помоћу којих је држава цедила што је могла више од трговачког промета. У Турској, као и у осталим феудалним државама, постојао је неуједначен и врло шаролик систем мера и систем вредности и употребе новца. Разним примесама, државне ковнице кариле су квалитет металног, нарочито сребрног новца, што је изазвало катастрофалан пад његове вредности. Дешавало се да је неовлашћено ковани новац (фалсификовани) по својој легури био чистији и бољи од државног. Један грош (гуруш), почетком XIX века је пао у вредности са 5 на 2,5 франка.

УЗРОЦИ И ЦИЉ РЕФОРМИ ТУРСКЕ ЦЕНТРАЛНЕ ВЛАДЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Економско опадање, унутрашња анархија, војнички порази и устанци потлачених маса јасно су говорили о наглом слабљењу турског царства. Пред крај XVIII века у потпуности су се испољиле последице економске и социјалне заосталости Турске у упоређењу са капиталистичким земљама Европе, што је довело до тога да се и у редовима чланова владајуће класе појаве знаци забринутости за судбину државе. Ако се желело да се држава спасе од пропасти, морало се приступити извођењу реформи. Први такви покушаји вршени су у доба владавине султана Селима III (1789—1807). Па ипак, државници који су му помагали у том послу нису схватали праве узроке пропадања државе. Они су уочавали само спољашње појаве процеса унутрашњег распадања турског друштвеног и државног система: опадање државних прихода, поразе у ратовима, устанке потлачених народа, самовољу и одметање паша и јаничарских првака и подмитљивост држав-

ног апарата, и у предлозима и пројектима које су подносили султану истицали су само потребу оздрављења државних финансија, реорганизацију војске и администрације, и друго ништа.

Реформама које је почео да врши, Селим III је хтео да отклони злоупотребе у турском феудалном систему, да учврсти државне финансије, уреди администрацију и, према савременом европском узору, да организује нову војску. Та војска требало је да замени јаничаре, који су се налазили у потпуном расулу и који су били главни узрок забринутости државне власти. Спас државе очекивао се од поновног успостављања ауторитета централне власти, и зато је, не дирајући у темеље феудалног поретка, султан Селим III настојао да обнови централизовану феудално-апсолутистичку монархију. Њега су мало бринуле тегобе народних маса, и његова основна тежња била је да изгради од феудалаца независну и добро обучену, модерно наоружану и дисциплиновану војску, и да уравнотежи државни буџет. Тако се сва његова делатност свела на реорганизацију војске. Нове војне формације назване су низам.

Настојања да се изведу реформе наишла су на одлучан отпор огромног дела привилегованих слојева турског друштва, а на челу отпора били су јаничари. Њихов отпор и ратни неуспеси (Француска је крајем XVIII века ратовала против Турске у Египту и Сирији. Измењен однос Француске према Турској био је последица буржоаске револуције од 1789 године) спречили су потпуну реорганизацију војске и укидање јаничарског реда. Осетивши да су намераване реформе средство централне владе којим је хтела да ограничи њихову власт и самовољу, многи крупни и скоро самостални феудалци такође су се одлучно супротставили њиховом остваривању. Против реформи била је и огромна већина политички утицајних претставника муслиманског свештенства.

С обзиром на задатке које је требало постићи реформама, Селим III није могао рачунати на помоћ и подршку угњетених немуслиманских маса, јер им те реформе нису побољшавале положај. У Турској није постојала развијена муслиманска буржоазија, већ је, напротив, градско становништво било уско повезано с јаничарима. Немуслиманској буржоазији, пак, нису конвенирале централизаторске тежње Селима III. Према томе, у спровођењу својих планова у живот

султан није могао да се ослони на једну ширу друштвену снагу.

На страни Селима III био је, додуше, известан број спахија које су биле у сукобу са јаничарима услед тога што су се они читлучењем наметали као нови „незаконити експлоататори". Поред тих спахија, на страни султановој био је и гдекоји крупни феудалац, високи државни функционер, или високи свештеник, што је, махом, зависило од њихових личних разлога. Програм реформи најискреније је прихватила турска омладина која се васпитавала у султановим школама и која је претстављала будуће функционере „новог система". У извођењу реформи делимично су учествовали и страни стручњаци, нарочито Французи. Међутим, сви ти елементи били су исувише слаби да савладају отпор реакционарних друштвених снага. Како су, поред тога, уследили ратни порази у вези са устанком у Србији и руско-турским ратом, незадовољним јаничарима је успело да изврше државни удар и збаце Селима III са престола. Упркос свему овоме, Турска је морала наставити у смислу реформи Селима III, јер јој је претила опасност да пропадне. У нешто повољнијим условима, његова настојања продужио је султан Махмуд II (1808—1839). У доба његове владавине ојачале су друштвене снаге које су подржавале реформе, а неповољан развој спољно-политичке ситуације и нови порази у ратовима указивали су на неопходну потребу реорганизације државне управе. Због тога је он био у могућности да, 1826 године, укине јаничарску војску и угуши побуну јаничара у Цариграду.

НАСТОЈАЊА ДА СЕ СПРОВЕДУ РЕФОРМЕ У БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ, ОТПОР И СЛОМ ДОМАЋЕ ФЕУДАЛНЕ ОЛИГАРХИЈЕ

Премда је у Босни и Херцеговини по доласку Турака био заведен и организован друштвено-политички систем као и у осталим балканским земљама турског царства, ипак је та покрајина стекла специфичан положај у турској држави. Разлог је био у томе што је Босна и Херцеговина за цело време турске владавине била на граници царства, и као таква била изложена нападима суседних држава, због чега је требало организовати њену одбрану. Осим тога, у Босни и

Херцеговини, више него и у једној нашој покрајини, била се проширила исламска вера, и то домаће исламизирано становништво тесно се било повезало с турским царством. Владајућу класу у Босни и Херцеговини сачињавали су домаћи феудалци, и кад год је требало организовати одбрану од спољног непријатеља, босански везири морали су се на њих ослањати. Са опадањем турске државе, војничка и политичка улога босанских феудалаца све је више расла. Њихови претставници сачињавали су везиров диван, који се морао сазивати и консултовати при доношењу свих важнијих одлука. Дуж границе према Аустрији и Млетачкој Републици, у Босни се формирала једна посебна војна организација, тзв. капетаније, на чијем челу су, обично, били најбогатији феудалци дотичног краја, капетани, који су тај положај учинили наследним. У унутарњим нахијама Босне и Херцеговине временом су се такође издвојиле најбогатије породице феудалаца, чији су претставници били политички прваци тих крајева, тзв. ајани. Босански беговат, састављен од капетана и ајана, претстављао је одлучујући политички фактор у Босни и Херцеговини у току целог XVIII и у првој половини XIX века. Унутар тог водећег и владајућег слоја постојале су многе противречности, а борбе око поседа и положаја биле су обична појава. Поједини бегови и капетани међусобно су водили праве ратове. Ради илустрације ових односа довољно је навести борбе за власт и поседе почетком XIX века између браће Ризванбеговића, у Стоцу, између ајана Дадића и Вољевице, у Мостару, између Хасан-паше и бањалучког капетана итд. Пример самоволје феудалаца показује одметање вакуфског капетана од везирове власти, супротстављање сарајевских јаничарских баша наредбама босанског везира и слично. У таквим приликама, султановим везирима пружала се могућност да дељењем положаја и поседа онемогућују босанским феудалцима јединствен став према централној влади. Па ипак, упркос свему томе, као привилегована друштвена класа они су дошли у оштар сукоб са централном владом када је она одлучније покушала да спроведе реформе и поправи општу војну, политичку и финансиску ситуацију у држави.

Основна карактеристика развоја Босне и Херцеговине у XVIII и првој половини XIX века била је убрзани процес распадања спахиско-тимарског система и увођење читлучких

односа. Ратови и порази које је Турска претрпела од краја XVII века изазвали су по Босни знатна пустошења, праћена епидемијама и, услед њих, великом смртношћу становништва. Уз то се у Босну у то доба доселио знатан број муслимана из крајева северно од Саве које су Турци изгубили. Финансиска несређеност у турском царству онемогућила је редовно исплаћивање јаничарске војске, и зато су јаничари настојали да своје приходе осигурају стварањем читлучких поседа и експлоатацијом сељаштва. У све већој мери у Босни је државна земља претварана у приватно власништво старих и нових феудалаца. Сељачки поседи претварани су у беглучку земљу или су се појединци наметали слободним сељацима за читлук-сахибије. Почитлученим сељацима земљовласници су наметали теже обавезе и присиљавали их да бесплатно раде на беглуцима. Такав рад познат је у Босни под именом беглучење или ангарија.

У XVIII веку — нарочито у периоду од Београдског мира (Београдски мир је склопљен после рата између Аустрије и Турске који је вођен од 1736—1739) до рата Аустрије и Русије против Турске, 1788 године — на граници су били релативно мирни односи. У том времену дошло је до знатнијег развоја градске привреде, у коју су се укључивали особито јаничари, бавећи се разним занатима, делимично и трговином. Занатска привреда у Босни и Херцеговини у то доба знатно се развила. Главно привредно средиште било је Сарајево, у коме је било око 12000 занатлија, организованих у већем броју еснафа. Развој занатске привреде осетио се и у другим важнијим центрима (Мостару, Бањој Луци, Фочи, Тузли итд.). Занатлије су истовремено биле средњи и ситни земљопоседници, па су, због своје претежне припадности јаничарском реду, еснафској организацији и земљопоседничком сталежу, били у тесној вези са претставницима феудалног друштвеног система. Зато се у Босни није формирала модерна буржоазија, која би била носилац борбе против феудализма, него се еснафско феудално грађанство бранило од продирања и конкуренције стране робе и било на позицијама одбране постојећих феудалних односа. Сви покушаји да се изврше реформе врло неповољно су примани од привилегованих друштвених слојева у Босни и Херцеговини. Покушаји реформи тумачени су од стране феудалаца, јаничарских баша и хоџа као уступци хришћанском станов-

ништву. Таквом пропагандом они су успевали да у борбу против султана увуку и шире слојеве муслиманског становништва.

Заоштравање сукоба између домаћих феудалаца и централне владе привремено се притајило избијањем Првог српског устанка. Угрожени од револуционарног покрета угњетеног народа Београдског пашалука, централна влада и њени противници привремено су се измирили и настојали да заједнички угуше револуцију потлачених маса. Али су се ипак унутрашњи односи у Босни почетком XIX века развијали у знаку даљег продубљавања разноврсних друштвено-политичких супротности. У Босни су извесни крупни феудалци (например зворнички капетан Мехмед-бег Фидахић) били на страни београдских дахија, а други (например сребрнички капетан Хаџи-бег) против дахиских насиља. Умеренији феудалци спречавали су 1804 године да се дахијама пошаље помоћ. Када се 1805 године српски устанак развио у национално-ослободилачки рат против турске власти, на захтев Порте морала се и босанска војска ангажовати у гушењу српске револуције. Међутим, помоћ коју су босански муслимани пружили Турској у то доба била је доста слаба. Они су, углавном, водили борбе у Новопазарском санџаку, који је тада припадао Босанском вилајету. После пораза знатније босанске војске на Мишару, 1806 године, босански феудалци су још ређе и још тежа срца ишли у рат против Срба. Везир је морао силом нагонити сарајевске јаничаре да иду у борбу и да бране босанску територију од устаничких одреда који су 1807 године прваљивали преко Дрине. Босански феудалци изговарали су се да морају бранити Босну од евентуалног напада Аустрије и Русије или од побуна домаћих сељака. Неуспеси султанове војске у борби против српских устаника, нарочито уступци Србима, после 1815 године, у Босни су тумачени као последица слабљења турске власти због спровођења реформи.

Када је после 1815 године српско питање престало да буде акутни политички проблем турског царства, избио је на површину сукоб између турске владе и босанских феудалаца. За цело претходно време било је немогуће спроводити реформе у Босанском вилајету. Све до 1820 године то су онемогућавали босански беговат и јаничарски прваци, и султа-

нови намесници у Босни имали су више формално него стварно власт у рукама.

Центар отпора спровођењу реформи било је Сарајево, где је постојао најбројнији и економски најјачи јаничарски оџак. Вође покрета отпора биле су јаничарске баше. Султан Махмуд II одлучио је да скрши отпор реакционарних снага у Босанском вилајету, што је довело до отвореног устанка и одметања од његове власти неколико босанских градова. Царски везири морали су с војском да заузму Мостар и Сребрницу, и да погубе око 300 најистакнутијих претставника отпора. Иако је 1828 године централна влада поново морала попуштати захтевима реакционарних снага, услед рата против Русије, ипак је одзив босанских спахија у њему био врло слаб.

После склапања Једренског мира и регулисања многих питања између Турске, Русије, Србије и Грчке, настојања турске владе да изврши реформе опет су појачана. Јаничари, који су између 1820 и 1828 године претрпели тешке ударце, изгубили су руководство у покрету отпора, али су још увек у Босни били врло јаки. На чело отпора стали су најкрупнији босанско-херцеговачки феудалци: капетани и ајани.

Босански беговат био је нарочито незадовољан због тога што су у то доба везири сузбијали његов утицај на своме дивану и настојали да управљају Босном преко својих чиновника, доведених из разних крајева царства. Тиме је политичка улога беговата била умањивана, а то је наметало потребу да и он устане у одбрану својих политичких и економских привилегија. Из тога разлога разумљиво је што се и у редовима беговата могла јавити мисао о аутономији Босне и Херцеговине, какву су у то доба извојевали Египат и Сирија, и жеља да власт дође у руке најистакнутијих феудалаца. У ту сврху, већина босанских бегова одржала је састанак, 1831 године у Тузли, и донела одлуку да се одупре увођењу нове регуларне војске и нових пореских оптерећења, која су се и на њих односила. Том приликом бегови су изабрали за свога вођу Хусеин-капетана Градашчевића, једног од најбогатијих феудалаца Босне и Херцеговине. Да би њихов отпор имао више изгледа на успех, они су се повезали са другим незадовољницима на Балканском Полуострву, у првом реду с претставником албанског беговата Мустафа-пашом Бушатлијом. Харангирајући против султана и његових ве-

зира у Босни на бази одбране исламске вере и традиција и угрожених политичких права муслимана, незадовољници су успели да активирају знатне снаге и да их поведу у отворен сукоб са званичном влашћу. Почетком 1831 године они су заузели везирски град Травник и присилили султановог претставника да власт преда Хусеин-бегу Градашчевићу.

Када је незадовољни беговат приграбио власт у Босни, поставио је централној влади своје захтеве, чији је смисао био: да обустави даље спровођење реформи у Босанском вилајету, да се у Босни и Херцеговини задржи постојеће друштвено уређење и да, у циљу осигурања ових захтева, босанског везира бира беговат из своје средине. На тај начин однос Босне и Херцеговине према централној влади састојао би се у томе што би признавала њену врховну власт и плаћала годишње два милиона гроша данка.

Влада није прихватила ове захтеве. Због тога је прикупљала војне снаге, којима је намеравала да угуши отпор босанских феудалаца. Али они су такође окупљали војску и желели да своје снаге уједине са војском Мустафа-паше Бушатлије, па да заједнички онемогуће извршење реформи. Међутим, унутрашње размирице међу феудалцима отежавале су брзо окупљање војске и њен одлучан поход у борбу против султана. Неки великаши, нарочито истакнути херцеговачки прваци столачки капетан Алијага Ризванбеговић и гатачко-пивски ајан Смаил-ага Ченгић, отворено су се супротставили одлукама босанског бегоната. Како је његов покрет одговарао и интересима средњег, па и нижег слоја босанских феудалаца, имао је доста присталица и у Херцеговини. Вршењем директног притиска на сељаштво и агитацијом муслиманског свештенства, беговат је могао да покрене знатније војне снаге у борбу против султана. Војска босанских феудалаца избила је 1831 године на Косово. Ту је, код Липљана, у јулу исте године, била битку против султанове војске, у којој је победа остала на страни Босанаца. Да би избегао теже последице овог пораза, велики везир се претварао да је спреман изићи у сусрет захтевима феудалаца. Хусеин-бегу Градашчевићу обећао је да ће бити постављен за босанског везира, али је истовремено и другим истакнутим вођама покрета отпора стављао у изглед тај и сличне положаје. На тај начин је још више распирена борба унутар бегоната.

После битке на Косову, војска босанских феудалаца вратила се у Босну. Хусеин-бег је, не чекајући на потврду из Цариграда, заузео положај босанског везира, на коме се показао сувише самовољан, тако да је од себе одбио многе раније сараднике. Против Алијаге Ризванбеговића упутио је у Херцеговину јачи војни одред, али се Ризванбеговић успешно одупро бранећи се из утврђенога Стоца. Тиме су још отвореније избили на површину унутрашњи сукоби и дошло до обрачунавања између најутицајнијих људи у Босни. Почело је убрзано распадање јединства у покрету отпора.

Док су се у Босни сукоби тако заоштравали, централна влада спремала се да зада нови ударац беговату. Нова султанова војска избила је на границе Босанског вилајета 1832 године и без озбиљнијег отпора прошла кроз Новопазарски санџак и приближавала се Сарајеву. Тек близу Пала покушао је Хусеин-бег, са незнатним снагама и мањом групом бегова који су остали уз њега, да јој се супротстави, али је био поражен. Следећи сукоб био је на Сарајевском Пољу. После поновне победе, нови везир је заузео Сарајево, а затим и Травник. Хусеин-бег, са групом најближих сарадника, побегао је из Босне на аустриску територију, где је извесно време био интерниран. Касније га је султан помиловао, али је живот завршио као прогнаник у Малој Азији. Тако је скршен најјачи отпор извођењу реформи, који се претворио у отворени устанак домаћег племства.

Ипак централна влада још за неко време није била у стању да одлучно спроведе своје планове у Босни и Херцеговини. Даљи отпор јављао се у нижим формама, нарочито у виду пасивне резистенције (неспровођење одлука централне владе) и подмићивања владиних претставника.

Овај период отворених сукоба још више је допринео унутрашњој анархији у турском управном и друштвеном систему и био узрок што су феудалци губитке и терете настале тим сукобом пребацивали на сељачке масе (отворена отимачина земље и стоке и сл.), чиме су се још више заоштравале супротности између потлаченог и експлоатисаног народа и феудалаца.

Међутим, општа ситуација у турском царству наметала је потребу спровођења даљих реформи, којима би се олакшао развитак капиталистичке привреде.

Рад на томе настављен је у доба султана Абдул-Меџида

(1839—1861), а под руководством великог везира Решид-паше. Ускоро по ступању на престо нови султан издао је декларацију познату под именом „Хатишериф од Гилхане". На основу те декларације разрађен је низ реформних закона, названих „Танзимати хајрије" („Спасоносне уредбе"), у којима је обећано увођење верске и политичке равноправности за све грађане царства, једнако пореско оптерећење, укидање свих феудалних војних формација, међу њима и спахија, и увођење опште војне обавезе за муслимане.

Босански везир Хусреф-паша измамио је од спахија њихове берате и више им их није повратио. Тако су спахије изгубиле царска решења којима су им додељивани тимари. Држава, међутим, још увек није могла спречити убирање десетине, које су вршиле спахије, и то је морала трпети све до 1851 године. Да би им после тога накнадила штету због одузимања десетине, турска власт дала им је неку врсту пензије и организовала их као резервну коњицу.

Спровођење прописа танзимата поново је изазвало у Босни огорчен отпор муслиманских феудалаца и њима блиских друштвених слојева. Турски везири у Босни, поткупљивани од беговата, неодлучно су заводили нове законске одредбе и старали се да заштите његове интересе. Тако су у Босни углавном спровођене само административне и војне реформе, а економски и друштвени односи нису се мењали.

После „Хатишерифа од Гилхане" било је јасно да ће пре или касније спахијама бити одузето право сакупљања десетине. Да би се обезбедили од евентуалних губитака, они су појачали читлучење сељака. У говору који је одржао у Босанском сабору 1911 године, Петар Кочић је тврдио да је читлучење у Босни узело нарочито маха после 1839. Тада су аге силом и преваром укмећивале села Змијања. Притом су сељацима тврдили како су, по њиховим речима, цару платили сељачку земљу. Неки су опет једноставно сами означили која им земља „припада" и на њу испостављали тапије. Према наводу фра Ј. Јелинића читлучење се вршило и на тај начин што би неки муслимани самовласно присвајали државну земљу, на коју би насељавали сељаке немуслимане под условом да држави дају десетину, а њима трећину или десетину од пољопривредних производа. „У Зворничком санџаку су сељаци тако дуго тучени док нису потписали изјаву,

према којој су признали бега као читлук-сахибију. Једни су се, опет, сами продавали сусједним феудалним господарима, да би их узели у заштиту од неког силника. Обично је привидна куповина сељачког посједа била изнуђена насилним путем и плаћана минималним откупом, често пута не више од једне двадесетине стварне вриједности."[1] Понеки ага је у селима где би стекао читлук тражио и од осталих сељака „да му се продају, па ако неће, он им затвара стоку кад нађе на земљи онијех чифчија и глобљава их док му се најпослије и они не продаду".[2] У претставци коју су босански сељаци упутили Порти 1853 године тврди се да су многа села претворена у читлучке поседе неких бегова тек 1851 године и да им је наметнута трећина уместо раније деветине. Као пример наводе села Зворничког санџака: Чађавицу, Загоне и Зло Село.

Турска централна влада покушавала је да онемогући насилно читлучење. Казнени законик султана Абдул-Меџида предвиђао је за такве преступе казну затвора, али то је остало мртво слово на папиру. Читлучење претставља закаснели процес комендације и прелаз у фазу развијеног феудализма.

После коначног укидања спахилука, у Босни и Херцеговини се на бази обичајнога права учвршћују аграрни односи. Читлуци, које је обрађивао власник сам или у својој режији, били су оптерећени плаћањем десетине у корист државе. Ако је власник земље, зграда, алата, стоке и семена уступио читлук сељаку да га он обрађује, онда је од жетве издвајана десетина за државу, а остало су на једнаке делове делили чифчија и читлук-сахибија. У случају да је читлук-сахибија давао сељаку земљу и зграде, а остало било кметово, онда је, по издвајању десетине, ага узимао трећину или четвртину, што је зависило од плодности земље и месног обичаја. Ако је, пак, читлук-сахибија сељаку давао само земљу, са ње је, после изузимања државне десетине, власник

[1] G. Kinkel, Die kristliche Unterthanen der Türkei in Bosnien und Herzegovina, Bazel, 1876 (цитирано по Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине, година II, Сарајево, 1950, стр. 157).

[2] В. Караџић, Српски рјечник, Београд, 1928, под „читлук" (цитирано по Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 158).

узимао петину, шестину или деветину, али је такав кмет био обавезан да бесплатно ради на беглучкој земљи, чији сав принос припада феудалцу.

Незадовољство сељачких маса натерало је турску владу да покуша законским путем да уреди кметовске односе. Тако је царским ферманом од 1843 године било прописано да чифчија који од своје летине даје власнику једну деветину, ради на беглучкој земљи два дана недељно, а онај који даје петину — један дан. Томе пропису одупирале су се читлук-сахибије, и уредба није могла бити спроведена у живот.

Огорчење сељачких маса, које је све више расло, већином се испољавало у појачаној хајдучији и локалним сељачким устанцима. Ово стање претставници централне владе у Босни настојали су да ублаже спровођењем неких реформних принципа танзимата. Тако је босански везир Тахир-паша настојао да обезбеди извесну једнакост становника пред законом, да уведе слободу трговине и занатства, да укине еснафска ограничења и, као најважније, да забрани несношљиву обавезу беглучења, чиме је хтео да учини једноставнијим новонастале замршене читлучке односе, али се притом и он старао, пре свега, да не нанесе штету босанским феудалцима. У зиму 1848 године позвао је претставнике босанских феудалаца и сељака на заједнички састанак у Травник. Немуслиманске сељаке су претстављали неколико католичких жупника, православни епископ из Сарајева и известан број сеоских кнезова. На састанку је, као главно, одлучено да се укине беглучење на феудалним поседима, да земљопоседници учествују у плаћању пореза, и да феудалци уз уступљену земљу подигну сељацима кућу и друге потребне зграде и даду остали инвентар. Као отштету за укидање кулука и за нове обавезе феудалаца сељачки претставници били су присиљени да се обавежу да ће сељаци давати земљопоседницима уместо раније петине или деветине трећину произведеног жита и половину сена и воћа са оних земаља које су обрађивали. Уствари, на тај начин сељак је лишаван свих производних средстава, чиме је још у већој мери постајао зависан од земљопоседника.

Увођење трећине у крајеве у којима је до тада мање давано претстављало је велико оптерећење које је изазвало огорчење сељака и било један од главних узрока њихових устанака. И поред таквог начина спровођења реформи, бо-

сански феудалци, нарочито мањи земљопоседници, били су незадовољни. Они нису хтели да се одрекну права на бесплатан рад нити су пристајали да кметовима подижу куће и дају инвентар, и даље су се супротстављали увођењу нове војне организације. Па и те половичне реформе довеле су до отворене побуне феудалаца у Босанској Крајини, коју је Тахир-паша покушао силом да скрши, али у томе није успео.

Да би коначно спровела одлуке танзимата, турска централна влада послала је у Босну Омер-пашу Латаса. Он је стигао у Босну 1850 године са великом војском и изванредним овлашћењима. Његов главни задатак је био да заведе ред и успостави законитост и да силом спроведе реформне принципе. Већ од раније, Омер-паша био је познат као одлучан присталица реформи, енергичан државник и способан војсковођа. По његовом доласку у Босну феудалци су се за извесно време формално покорили претставнику султанове власти, али су се потајно супротстављали спровођењу реформи. Такав однос није могао дуго потрајати и ускоро је избио отворен сукоб. До отпора Омер-паши најпре је дошло у Босанској Крајини, а затим у Посавини и Херцеговини. Омер-паша је успео да у неколико сукоба потуче побуњенике, и том приликом настрадао је велики број босанских феудалаца. Многи су били побијени, а многи са члановима својих породица прогнани у Малу Азију, и њихова имања конфискована. Између осталих убијен је и херцеговачки везир Али-паша Ризванбеговић, најлукавији претставник отпора и највећи противник реформи. Омер-паша је у крви сломио отпор босанске феудалне олигархије и насилно почео да уводи одредбе танзимата. Резултат његовог рада био је да је у Босни и Херцеговини успостављен ауторитет турске централне владе и коначно скршен отпор босанског бегоната. После овога у Босни се јављају све чешће оружани устанци сељака, који су присилили преостали део босанског племства да се мири са централном владом како би уз њену помоћ сузбио сељачке револуционарне покрете. Према томе, сва настојања да се уведу реформе нису донела никакве олакшице потлаченим друштвеним класама.

Сељачки оружани устанци, који су се педесетих година јављали у источној Херцеговини, Босанској Крајини и Посавини, натерали су Порту да покуша коначно да уреди аграрне односе у том вилајету, што су од ње захтевале и

велике европске силе. У ту сврху била је издата царска наредба да се у свих седам босанских санџака изаберу по два претставника читлук-сахибија, слободних сељака (један муслиман и један хришћанин) и кметова. Према томе, сваки санџак је бирао шест претставника разних сталежа. Приликом њиховог одабирања вршен је на кметове притисак да изаберу људе који су више одговарали режиму. Ти претставници упућени су почетком 1859 године у Цариград, где су вршени преговори у сврху доношења једне уредбе којом би се регулисали аграрни односи. Преговори су трајали седам месеци. Резултат дуготрајних и уз претње и уцене вођених преговора била је тзв. „Саферска наредба" (издата у месецу сафер — 13 новембра[1] 1859 године), којом су, уствари, озакоњена временом и праксом узурпирана права на земљу и већ уведени кметски односи. Обавезе кметова остале су: трећина од жита, а за воће, поврће и сено половина до петине, према обичајима појединих санџака. Кулук је био забрањен. „Саферска наредба" није решавала неподношљиве аграрне односе, те, према томе, узроци сељачких буна и устанака нису отклоњени.

ПОЛОЖАЈ СЕЉАЧКИХ МАСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX ВЕКУ

У доба распадања спахиско-тимарског система и спровођења реформи само је појачана експлоатација сељаштва и погоршан његов друштвени положај. Не обзирући се на разне одредбе централне владе и њених претставника, босански феудалци су тражили од сељака све оно што је већ раније било уведено у обичај. Штавише, користили су се изнуђеном одлуком из 1848 године, па су од кметова захтевали да им дају трећину жита, а уз то да им и даље бесплатно раде на беглучкој земљи. Од осталих обавеза овога уговора испуњавали су једино ону која се односила на давање земље кметовима. Феудалци нису поштовали ни примењивали ни оне одлуке централне владе којима је требало да се регулише питање протеривања кметова са земље и плаћања накнаде за подигнуте зграде, извршене крчевине и слично, него су их терали по својој вољи и без икакве отштете. Отпор који су

[1] У тексту датуми су узети по новом календару.

сељаци томе пружали ломили су злостављањем, отимањем и хапшењем. Посебну врсту злоупотребе претстављала је пракса по којој су феудалци процењену трећину жита узимали накнадно, када би се оно сасушило, или је претварали у новчану вредност, заједно са трећином разних уродица са земље. Упркос свим законским забранама, феудалци су, добрим делом, задржали беглучење све до аустро-угарске окупације 1878 године. Беглучење се састојало у бесплатној обради беговских имања, кошењу ливада, сређивању и преносу летине, изградњи и поправци беговских чардака и господарских зграда, набављању дрва и сличном. Жене и девојке кметова, поред тога што су вршиле пољске радове, послуживале су по беговским конацима. По три дана у седмици, без обзира на празнике и недеље и на потребе самих кметова, чланови њихових породица морали су ићи на беглучење „па макар и вратима шкрипати или преносити рецимо пијесак са једног мјеста на друго. Осим тога на беглучиштима су се догађале такве ствари које су веома осјетно вређале најинтимније осјећаје кметова“[1]. Због тога је разумљиво што су сељаци још 1847 године преко једне депутације упућене Тахир-паши тражили да жене не иду на беглучење и да се не беглучи у недељу.

Поред феудалаца, други велики паразит који је све више цедио сељачке масе била је сама држава. Реорганизација њеног апарата и војске захтевала је све замашнија финансиска средства. Турска држава у XIX веку стално је била на рубу финансиске пропасти. Потребна новчана средства стварала је убирањем разноврсних и многобројних пореза, који су временом све више расли. Један такав порез убирао се од свих здравих мушких особа које нису вршиле војничку дужност, а звао се у почетку џизија, касније харач. 1815 године износио је нешто преко три гроша, а до 1850 повећао се на петнаест. Харачлије, које су скупљале тај порез, вршиле су велике злоупотребе у сврху личног богаћења. Када је, после „Хати хумајуна“, од 1856 године, харач укинут, сви они који нису желели да служе у турској војсци морали су уместо њега плаћати беделију (бедел — заступник) или војницу, која је износила преко 27 гроша просечно по

[1] Говор Петра Кочића (цитирано по Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 176.)

глави. За покриће трошкова провинциске управе наплаћивао се посебни порез, звани вергија, који је износио 85 гроша годишње по кући. Вергију су плаћали сви поданици, без обзира на веру. Да би се избегле тешке злоупотребе, харач и вергију после 1850 године сакупљале су биране сеоске старешине (коџабаше, кнезови и други бирани претставници села). У крајевима у којима је сточарство било главно занимање становништва држава је узимала различне порезе на стоку. Једна врста таквог пореза био је „ресми агнам", директан порез на ситну стоку (овце и козе), а касније и на свиње, и износио је 4—5 пара по грлу. Уколико је вредност новца падала утолико је држава повећавала порез. Поред тога постојали су посебни данци на торове, планинске испаше, жирење свиња и слично. За крупну стоку (волови и коњи) извесно време није узиман директни порез, јер су је убрајали у пољопривредни инвентар. Зато су при продаји и куповини те стоке, као и за сву осталу робу, наплаћивали нарочите тржишне таксе (бац). Земљарина је била посебан државни порез, чија је висина одређивана према вредности земље. Они који нису сејали жито плаћали су порез звани димница, а постојао је читав низ других директних и индиректних намета. Тако се на шљиве плаћала качарина, која је са 8 гроша порасла на један дукат по кући. Посебни порези плаћани су на млинове, казане за печење ракије, на вино и слично. „Порези на дуван, грожђе и друге производе прилично су високи. Један пјастер на оку дувана."[1] Скоро сви порези после 1850 године повећани су за 3, 5 па и 10 пута.

По укидању спахиског реда и слому босанске феудалне олигархије, 1851 године, највећи приход државне благајне у Босни добијао се од десетине. Пред велики сељачки устанак 1875 године укупни износ државних прихода у Босни износио је 74 милиона пјастера, а од тога је само приход од десетине достизао скоро 30 милиона.

Некада су спахије узимале десетину у натури, али држава то није могла, премда се и с тим покушавало. Она је десетину продавала закупцима (кесецијама), или је убирала у новцу. Систем закупнине био је познат већ од раније. Од времена финансиске кризе у коју је запало турско царство,

[1] Никола Буцоњић, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Мостар, 1911, стр. 45.

тај систем се све више практиковао. У XIX веку Порта је узимала зајмове од француских и енглеских банака, које су после 1848 године вршиле на њу нарочити притисак захтевајући да удовољи својим обавезама. Порта се с овим банкама споразумела да оне путем закупа прикупљају десетину, с тим да један део дају турској државној благајни, а други да задрже за себе. Банке су, опет, право скупљања десетине препродавале другим лицима. Закупци који су десетину неке одређене територије платили у новцу, и сами су хтели да је убирају у новцу. Земља је била подељена на јавте, пределе од по неколико села, чију су десетину банке или држава продавале путем лицитације. Држава је, обично, од закупца тражила да положи извесну кауцију, а исплату погођене закупнине морао је извршити пошто сакупи десетину. Да би се што више утерало у државну касу и за државне кредиторе, закупнина се путем лицитације стално повећавала. Тако је, например, закупнина државног пореза у Босни за једну годину порасла за преко 1567000 гроша. Да би искористила профит који је ишао у џепове закупника, власт је понекад натеривала претставнике појединих села да преузму сакупљање десетине, намећући им високе процене закупа. Држава је давала у закуп и убирање трећине са својих феудалних поседа, коју је стално повећавала. Леп пример за то пружа имање Хусеин-капетана Градашчевића, које је држава конфисковала и приходе уступила босанском везиру. Закупнина трећине за ово имање, које је имало 1300 кметовских кућа, 1849 године износила је 60000 гроша, а 1856 године продата је за 525000 гроша (за седам година готово се удесетостручила). То се односило и на многе друге врсте дажбина које су такође продаване у закуп.

При убирању свих врста закупа, нарочито десетине, закупци су настојали да извуку што је могуће више. Тим путем они су се брзо обогатили, али се народ „у свим својим тужбама жалио против система закупа, као једног од зала који га је довео на просјачки штап“.[1] Да би сељаштво могли безобзирно пљачкати, закупци су се потајно пословно удруживали са турским чиновницима, који су им осигуравали по-

[1] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 24.

моћ органа власти (заптија) приликом сакупљања, а осим тога, штитили су их од евентуалних законских последица. Уживајући заштиту и помоћ органа турске власти, закупац је могао да процењује десетину много више него што је стварно износила, и тако је претварао у петину, четвртину, чак и трећину вредности жетве.

По примеру државе почели су поступати и поједини крупни феудалци, па су од својих кметова тражили да им плаћају обавезну трећину у новцу, или су њено убирање продавали закупцима. То се нарочито односило на везирске, вакуфске и беговске поседе.

Тешке феудалне обавезе и неподношљиви систем и терет пореза економски су упропашћавали сељаштво. У својој незајажљивости, закупци, па и неки феудалци, примењивали су разна средства мучења да би исцедили од сељака што већу своту новца. Најобичнија мера била је да су их егзекутори тукли, али су примењивали и тежа средства принуде. Најчешће су употребљавали тзв. „димљење". Сељака би везали за греде над огњиштем, а под њим би ложили ватру од сировог дрвета или другог материјала који је стварао загушљив дим (кукурузни клипови и слично), и тако га мучили док не би пао у несвест. Некада су сељаке зими остављали преко ноћи у отвореним собама без простирке, гњурили их у хладну воду, затварали у торове са свињама или у тамнице. Изложени оваквим мучењима, сељаци су обично пристајали на неправедно процењене обавезе, продавали стоку и инвентар, а било је случајева да су продавали и децу како би сакупили потребан новац. Све је то убрзавало економско пропадање и потпуно осиромашење сељаштва. Док се стока продавала у бесцење да би се платили порези, морале су једним плугом и једном запрегом да се користе 5—6 кметовских кућа.

Осим разноврсних и тешких намета које су јој сељачке масе плаћале после 1850 године, држава је од њих захтевала и бесплатан рад. „На државним је путевима радило сељаштво по 6 дана (у години) о свом трошку." „Ко није хтио ићи милом, морао је ићи силом, јер су га гонили с прва кавази, а послије заптије, у љетно доба, без обзира на пољске и друге радове."[1] Тако, например, „за изградњу пута из Са-

[1] Никола Буцоњић, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Мостар, 1911, стр. 41.

рајева преко Кисељака и Лепенице у Травник имале су дати нахије сарајевска, крешевска, височка, фојничка и травничка — свака по 1000, а веће и по 2000 надничара који раде 10—15 дана на том путу о своме трошку".[1]

Уз државу народ је експлоатисала и црква. То особито важи за православну, чију су вишу хијерархију сачињавали грчки епископи, фанариоти. Они су, попут османских чиновника, настојали да многоструко накнаде трошкове које су имали док нису успели да се докопају високог црквеног положаја. Прирез за епископе убирао се исто тако безобзирним и насилним методима као и десетина и остали државни закупи. У таквим условима било је сасвим разумљиво што је скоро сва виша православна хијерархија била на страни турске власти. Тако је сарајевски митрополит Игњатије одобравао одлуку Тахир-паше из 1848 године. Пелагић овакве претставнике цркве оптужује да су држали страну Турцима и за време устанка умиривали народ, који је био спреман на буну. Међутим, уз овакве свештенике постојали су „православни попови у Босни и Херцеговини сасвијем тежаци. Они раде у пољу једнако, носе се за вријеме рада као и остали ратари; кад је вријеме црквеној служби метну на се што поповско, па иду у цркву."[2] Овакви свештеници не само да су били на страни народа него су га и предводили у борби против Турака у свим бунама и устанцима од 1809 до 1878 године.

У безобзирном пљачкању народних маса Босне и Херцеговине, поред феудалаца, државе, закупника и црквене хијерархије особито се истичу и османски чиновници, који настоје да се у кратком времену свога службовања у Босни што више обогате.

Уза све ове експлоататоре, у XIX веку јавио се и трговац-лихвар. Сељак, који је био упућен на трговца да би добио зајам за подмирење обавеза или прехранио породицу, западао је у његове канџе, којих се тешко ослобађао. Тако „сељаци који су у невољи узимали жито на вересију, морали

---

[1] Ахмет Муратбеговић, Омер-паша Латас у Босни 1850—1852, Загреб, Матица хрватска, 1944, стр. 120.

[2] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне у вези са српско и руско-турским ратом, Будимпешта, 1880, II издање, стр. 20.

су га касније новцем плаћати двоструко или троструко".[1] То се лако догађало сељацима, којима је највећи део производа одузимао закупник и земљопоседник.

ЈАЧАЊЕ РОБНО-НОВЧАНИХ ОДНОСА, ФОРМИРАЊЕ ТРГОВАЧКЕ БУРЖОАЗИЈЕ И РЕОРГАНИЗАЦИЈА ВИЛАЈЕТСКЕ УПРАВЕ

Натурална привреда села и ситно-занатска производња града, намењена углавном потребама грађана, нису пружале шире могућности развоја трговине. Због тога је унутрашња трговина у Босни и Херцеговини све до половине прошлог века била незнатна. До спровођења реформи у доба Омер-паше Латаса, у трговини, занатству и у производњи нису владали сурови закони капиталистичке конкуренције. Обим производње и промет трговине били су врло ограничени. Роба се превозила доста тешко и споро због лоших путева у земљи. За Босну је од друге половине XVIII века била важнија транзитна и извозна него унутрашња трговина. Меркантилистичка политика Марије Терезије и Јосипа II појачала је развој трговинских веза између турских провинција на Балканском Полуострву и суседних аустриских земаља. Ову трговину водили су углавном Грци и Цинцари, а у Босни су у њу почели улазити и Срби. Босна постаје важна транзитна област, преко које се одржавају трговачке везе од Трста до Скопља и Солуна и од Новог Сада и Београда до Сплита и Дубровника. Из ње и преко ње крећу целепи стоке за Приморје, тргује се воском, вуном, ланом, кожама, колонијалним производима, мануфактурном робом Запада и производима Истока (свила, вез, гајтан и сл.) и јужним воћем. На развој транзитне трговине нарочито је повољно деловала „континентална блокада", коју је, у борби против Енглеске, увео Наполеон I (1806—1813). Преко Босне са Истока на Запад ишао је тзв. „памучни пут". Кроз Травник је само 1812 године прошло на коњима и камилама преко 20.000 товара памука од Солуна преко Босанске Костајнице у правцу Трста. Главно стовариште памука било је Сарајево, чији су ханови били претрпани памучним балама. Трговина памуком постала је извор богаћења домаћих трговаца. У Сарајево и поједине

[1] Никола Буцоњић, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Мостар, 1911, стр. 50.

босанске градове досељавају се трговци са стране, нарочито Срби из Херцеговине. После слома Наполеонове власти, та трговина је нагло престала, тако да је изазвала знатну трговачку кризу у Босни. У то доба развио се већ модернији начин трговања. Француски посланик код босанског везира у Травнику Пјер Давид тврди да у Босни (нарочито у Сарајеву) воде трговину на европски начин Јевреји и Срби и сматра да се само с њима може трговати.

Већ у то доба поједине трговачке фирме оснивају своје трговине и комисионе радње по важнијим трговачким градовима у суседним земљама (Трсту, Бечу, Новом Саду, далматинским градовима итд.) стварајући међусобно повезану мрежу трговачких кућа и компанија. Овај трговачки промет значио је јачање робно-новчаних односа, који продиру и у еснафско занатство. Тада почињу да се извозе разни производи занатства у поједине крајеве Балканског Полуострва, нарочито ћурчиска роба, и то у Источну Румелију (на вашар у Узун Џову) и у Цариград. Цени се да је вредност извоза ћуркова износила 300000 дуката годишње. У трговини почела се јављати и вересија.

Реформисање турског државног система и иначе несређене финансиске прилике царства — као што смо већ навели — захтевали су замашна новчана средства. Држава је била присиљена да их ствара на све могуће начине, што је отварало могућности за нове облике експлоатације маса од стране лихварско-трговачког капитала. Једна од првих форми лихварске експлоатације била је завођење трговачких монопола на разне производе који су продавани у закуп. То је у Босни уведено за време управе Хусреф-паше, 1840 године, у облику давања у закуп монопола трговине барутом, пијавицама, ракијом, вином, кавом и др. Ове монополе најпре су закупили пашини чиновници, „већином Цинцари и Бугари". После одласка Хусреф-паше, закупци ових монопола постали су Фазли-паша Шерифија, Мустај-паша Бабић, Бишчевић и други крупни феудалци. „Послије њих (у доба Омер-паше Латаса) дођоше тада кршћанске газде на ред, као Радуловићи из Сарајева, Ћеловићи и Куртовићи из Брчког, Мика Чолић из Високог, Марушићи из Травника."[1] Међу закупцима у

[1] Ахмет Муратбеговић, Омер-паша Латас у Босни 1850—1852, Загреб, Матица хрватска, 1944, стр. 119.

Посавини 1857 године спомињу се Мујага Пазарац, Алијага Талировић, Арнаут Хусеин, Петар Тодоровић, а у Зворничком и Травничком санџаку Али-паша. »Закупници су постали већином хришћанске „бакоње" за које народ вели да су куд и камо гори од Турака. Прије је сељак при наплаћивању десетине и при пазаривању пролазио с Турцима упола јефтиније, него од како су те послове узели раније сународници — „православни и кривославни".«[1] Систем лихварске експлоатације показује пример браће Тодоровића, који су шездесетих година узели у травничкој кајмекамији у закуп десетину у споразуму с везировим ћехајом, давши му 500 дуката. Тај закуп препродали су другима и при томе зарадили 400000 пјастера. Систем закупнине је, према томе, широко отворио могућност трговачко-лихварске експлоатације, која је вршена с потпуном безобзирношћу метода првобитне акумулације капитала.

Спровођењем извесних танзиматских одредаба у Босни у доба Омер-паше Латаса уништена су еснафска ограничења и пружена могућност слободније трговине. Проширењем привредних веза између Босне и суседних аустриских земаља створиле су се и друге могућности акумулације капитала, што важи особито за градове поред тада најважније комуникације, реке Саве и њених већих притока. У трговину је коначно увучено и село, не толико да би измењивало своје производе са градом колико да би продајом својих производа прибавило новац за подмирење тешких обавеза према држави и феудалцу, односно закупцима. Тада почињу да јачају чаршије у Брчком, Шамцу, Броду, Тешњу и по градовима Босанске Крајине.

Један од главних помагача развоја нове привреде био је, неоспорно, босански везир Шериф Осман-паша, који је управљао Босном скоро једну деценију (1860—1869). Како је у његово доба владало у земљи релативно затишје, почиње изграђивање путева (Брод—Сарајево—Мостар—Габела и других) и мостова. Тада се уводи поштански и телеграфски саобраћај, отварају школе и просветне установе, оснива штампарија и почиње издавачка делатност. У његово доба

[1] Војислав Богићевић, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, Годишњак Историског друштва БиХ, година II, Сарајево 1950, стр. 163.

спроведена је реформа управе у смислу одредаба „Хати хумајуна“, од 1856 год.

У Босни је 1866 године уведен „Вилајетски устав“. На челу босанске администрације био је валија, уз кога је постојао Вилајетски савет (Мецлис идаре) и Вилајетско или Велико веће (Мецлис кебир), у које је улазило по три претставника из сваког санџака. Како је Босна имала седам санџака, у Великом већу био је 21 члан. Оба врховна покрајинска органа имала су, уствари, саветодавну функцију. У Велико веће могао је бити биран само онај који је плаћао више од 500 пјастера пореза, што сведочи да су политички утицај имали само богатији становници Босне и Херцеговине. На челу санџака стајали су мутесарифи. Санџаци су се делили на казе или срезове, с кајмекамима на челу, а казе на испоставе, с мудирима. Поред административне реформе Осман-паша је у Босни коначно организовао регуларну војску (низам). У то доба, на сва важнија управна места у Босни постављани су странци из Албаније, Бугарске, Анадолије, чак и из Арабије. Осман-паша знао је својом лукавошћу да избегава сукобе с домаћим беговатом и у исто време да се повеже с лихварском буржоазијом. Чињеница да су сарајевски трговци Петракија и Вита Салом с „пуним торбама злата“[1] путовали у Цариград да осујете његов премештај из Босне јасан је доказ о повезивању османске управе у Босни с новом друштвеном снагом — трговачком буржоазијом.

У овим последњим деценијама турске управе производне снаге брже су се развијале. Тада ничу прва већа предузећа у Босни и Херцеговини. Биле су основане три пиваре, две веће стругаре, затим проширени и обновљени рудници и ливнице у Фојници, Крешеву, Високом и Варешу, вршена је експлоатација наслага соли код Тузле и слично. Тада се повећавају обим и број извозних и увозних артикала. Ту долази у обзир крупна и ситна стока, вуна, коњски репови, говеђи рогови, сирова и упола прерађена кожа, крзна, сахтијан, ћурци, восак, суве шљиве, греде, даске, руј, гвожђарије, гвожђе у полугама и друго. Извозило се у Трст, Беч, Пешту, Осијек и далматинске градове, затим у Србију и Румунију и у турске земље на Балканском Полуострву. У Босну су се

[1] Др Милан Прелог, Повијест Босне и Херцеговине у доба османлијске владе, Сарајево, II део, стр. 103.

увозили колонијални производи, мануфактура, фабрички производи, „цариградска роба“ (свила, фина тканина, прећа, ужарија, дуван, шећер, кава, пиринач, зејтин, текстил, памук, калај и др.). Тако је, например, 1874 године у Аустро-Угарску извезено 400000 грла крупне и ситне стоке, 60000 м³ дрвета и скоро 2000 вагона друге разноврсне робе, а увезено близу 900 вагона разних фабриката, сировина и слично.

Проширење тржишта и успостављање бољих трговинских веза са иностранством потстичу робну производњу и јачају трговачки капитал. Међутим, постојање и одржавање феудалних односа постају кочница даљег развоја капиталистичке привреде.

ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА, КЛАСНЕ И ВЕРСКЕ СУПРОТНОСТИ

Босанско феудално друштво, које се у XIX веку налазило у фази распадања, компликовало се не само постојањем класа и међукласа него и верском и националном поцепаношћу и измешаношћу домаћег становништва. Све то је од велике важности у историском развоју Босне и Херцеговине у XIX веку, чију је огромну већину становништва сачињавало сељаштво. Према аустро-угарском попису из 1885 године, који даје приближно исти однос какав је био и пре окупације, на 315000 сељачких породица долазило је нешто преко 8000 породица бегова и ага. У наведеном броју сељачких породица, скоро 200000 било је у кметовском положају. Сасвим ретки били су немуслимани сељаци који су имали земљу. Сељаци су живели као кметови на поседима бегова и ага. Овај навод потврђује у знатној мери статистика становништва из 1910 године у прилично измењеним приликама. По њој, од укупног броја кметовских породица, којих је тада било близу 80000, на сељаке Србе је отпадало нешто мање од 60000, на Хрвате нешто преко 17000, а на муслимане нешто преко 3500. Те године број слободних сељачких породица био је око 135000, од чега српских нешто преко 35000, хрватских близу 23000, а муслиманских 77500. Међутим оваквом поделом на слободне и неслободне сељаке и националном и верском поцепаношћу није исцрпљена сва сложеност сељаштва.

И после „Саферске наредбе", из 1859 године, кметови у разним крајевима имају разне обавезе према феудалцима. У Крајини и Посавини — како тврди Пелагић — беговима се давала трећина, у Херцеговини четвртина, а у Новопазарском санџаку четвртина или петина.[1] Ова висина обавеза није била иста ни у једном крају. Тако се „ни у самој Херцеговини не даваше свуда један део хака од годишње жетве и тргања, но се, истина, понајвећма даваше третина, а давала се по неким странама четвртина, па чак и петина".[2]

Слободни сељаци били су они који су раније вршили неке војничке или полувојничке дужности или они који су успели да се одупру укмећивању. „Нека племена и села имала су неке старинске царске фермане, према којима су били у праву живјети без спахија самостално, дајући врло малу дацију, десетину или деветину од свију жита. Тако право самосталности имађаху у Босни села Тимар и Ратково, а у Херцеговини Шаранџи, Језера итд. Шаранџи и Језера имају 600 кућа са многобројном задружном чељади. Били су вјечито независни."[3] Хрватско сељаштво, огромним делом, живело је у кметовским односима. Положај муслиманског сељака, особито после 1850 године, јако се погоршао, јер га је, као и остало сељаштво, притискао скупи и корумпирани државни апарат многобројним наметима и осталим обавезама. Ипак положај муслиманских сељака, као претежно слободних, био је знатно лакши него положај кметова. Овако сложено сељаштво није могло истоветно реаговати на догађаје нити у њима до краја солидарно наступати, тим пре што је народ, поготову сељаштво, био културно сасвим заостао, непросвећен и верски завађен.

Трговачко-лихварски капитал, који је путем закупа продирао у аграрне односе, рушио је феудални систем, а није стварао „ништа осим економске декаденсе и корупције" (Маркс).[4] Немилосрдно пљачкан од феудалаца, државе,

---

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне у вези са српско и руско-турским ратом, Будимпешта, 1880, II издање, стр. 47.

[2] Никола Буцоњић, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Мостар, 1911, стр. 43.

[3] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне у вези са српско и руско-турским ратом, Будимпешта, 1880, II издање, стр. 25.

[4] А. Ф. Милер, Мустафа паша Бајрактар, Отоманско царство у почетку XIX века, издање Академије наука СССР, Москва—Лењинград, 1947, стр. 254.

закупаца и лихвара, сељак је био слабо заинтересован за унапређење земљорадње.

По босанским градовима и варошицама живело је грађанство, које је, огромним делом, имало изразито друштвено-паразитски карактер. То грађанство сачињавали су разни слојеви земљопоседника-феудалаца и еснафске занатлије, уз које се, у XIX веку, нарочито од времена завођења реформи, јављају у већем броју и трговци. Поред муслимана, занатством, а нарочито трговином, баве се све више и Срби. Ти трговци претстављају прву генерацију босанске трговачке буржоазије. Друштвену улогу ових трговаца даје донекле следећи опис: »...скоро у свима босанским градовима, нарочито у оним гдје је трговина развијенија (Сарајево, Б. Лука, Тузла, Брчко, Нова Варош и др.) створена је нарочита каста трговаца, која међу православним становништвом чини аристократију своје врсте. Између сељака и трговаца у Босни такве су супротности, као у нас између спахије и кмета. Трговци су у Босни повезани међусобно врло јаком сталешком свијешћу и тај сталеж, на несрећу, готово увијек засјењује прости народ и увијек зна да се додвори турским властима и да им одлично служи. Трговци се увијек служе наклоношћу грчког владике и држе га у својим рукама. Ослањајући се на пашу и на владику, они сами имају у свему глас што се тиче православног становништва... Богатији занатлије приближавају се трговцима, а сиромашнији простом народу. Огромна је разлика између православних грађана трговаца и сељака земљоделаца. Ови први немају шта да се жале на своју судбину, јер је њихов живот и имање скоро у пуној сигурности. Они не плаћају ни десетине, ни других дања које искључиво падају на леђа земљоделаца, који морају половину свога прихода да дају закупцу и бегу. И владици грађани плаћају несравњено мање него сељаци. На несрећу, православни трговци не сматрају се ни најмање обавезним да се брину о својој сељачкој браћи. Они су увијек нијеми када се тиче њихових сопствених цељова. У крајњој мјери су егоисти. Чак се радо придружују Турцима да би могли да пљачкају своју сељачку браћу. Многи православни трговци узимају у закуп десетину, или узимају под аренду имања пропалих бегова и тешко оним сељацима који им падну шака: православни их трговци горе опљачкају него муслимани. Стога је православни трговац у очима сељака у

реду осталих угњетача: „Велику неправду (зулум) трпимо од ага, мудира, десетара, владика и трговаца“ — то је фраза коју од простог Бошњака чујете на сваком кораку.«[1] „То је разумљиво, јер је сав тај трговачки сталеж каишар. Они сељацима скоро ништа не продају, јер се сељаци сами хране и одијевају, него купују од сељака много сировина и препродају у Аустрију. Што сељак више пропада, тиме је од њега лакше купити жито, вуну и сл. Ти каишари увозе из Аустрије сваковрсну мануфактурну и колонијалну робу и продају је у Босни муслиманима — опет иста корист, јер кад муслимани узимају много од кмета, они се на тај начин богате и радо све и свашта купују. Тако сталеж богатих православних грађана чини засебну класу која би могла да мисли на опште добро и на просвећивање народа у Босни. Мјесто тога она стоји на страни завојевача и помаже му свим силама у пљачкању сиромашних, патничких и непросвјећених сељака.“[2]

Анационалан и противнародни карактер овог трговачког слоја до шездесетих година потврђује и став министра кнежевине Србије Илије Гарашанина, који за агенте српске националне пропаганде у Босни и Херцеговини неће да узима трговце, „јер они пазе само свој интерес и боје се буне“.[3]

Међутим са спровођењем одредаба „Хати хумајуна“, од 1856 године, а у вези с тим попуштањем политичког притиска на немуслимане по градовима и завођењем ширих могућности за привредну и трговачку делатност, у редове српске буржоазије улазе и нови елементи, који се регрутују „углавном из досељеника са села“.[4] Тако се у Босни коначно издвојила трговачка буржоазија, али су се у њој јасно разликовала два слоја. Старији слој, који је своје богатство стицао закупом пореза или монопола, био је уско повезан са турским режимом, па зато сервилан и противнародан. Тај слој остаје педесетих година по страни од аграрних покрета, буна и устанака српских кметова у Босни и Херцеговини, јер

[1] Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Петроград 1859, стр. 43 (Цитирано по В. Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 151).

[2] Исто, стр. 83—84 (Цитирано по Богићевићу, стр. 151).

[3] В. Богићевић, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 151.

[4] Т. Крушевац, Од народног устанка до аустријске окупације, „Преглед“, Сарајево, 1948, стр. 639.

су ти покрети ишли директно на штету његових интереса. Сасвим друкчије било је са млађим трговачким нараштајем босанских, особито посавских варошица, који је своје богатство оснивао на трговачком промету. Та буржоазија није могла бити задовољна половичним реформама турске управе, задржавањем феудалних односа, целокупним друштвеним и политичким системом турске Босне и Херцеговине. Зато је на ту буржоазију могао снажно да делује општи и национални покрет шездесетих година. „То није више стари тип босанског и српског трговца „ћифте", без кичме, који се клања сваком заптији... него дрски буржуј, газда... пун класног и националног поноса."[1] По босанско-херцеговачким градовима живео је све до пропасти турске владавине врло незнатан број хрватског грађанства, које се такође бавило занатима и трговином, али због своје малобројности није могло играти важнију друштвену и политичку улогу.

Основна класна супротност у условима турског феудализма у Босни и Херцеговини била је супротност између сељака и феудалаца, села и града, народа и државе. У XIX веку та супротност све се више заоштравала и испољавала у дубоком антагонизму не само економски експлоатисаних него и политички угњетаваних друштвених слојева, како према експлоататорима тако и према политичком систему. Због сложености феудалног друштва, верске и националне измешаности и културне заосталости становништва, а делимично и због туђих утицаја и мешања страних сила у унутрашње односе, ове супротности су се у знатној мери испреплетале и међусобно потирале. Ипак тежња најширих слојева за слободом, без обзира на супротности, доводи до буна и устанака. „Под слободом сељаци су разумјевали слободу на земљу и слободу човјека, а трговци слободу трговине, задуживања и слободног купца. Муслимански феудализам и турска управа ускраћивали су и једно и друго. Политичка формула слободе проширила се у формулу националне слободе, створило се увјерење да је слобода могућа само у националној држави и то устанцима даје национални карактер."[2]

---

[1] Др Васо Чубриловић, Први српски устанак и босански Срби, Београд, 1939, стр. 9.

[2] Веселин Маслеша, Млада Босна, Београд, 1946, стр. 42.

ОРУЖАНИ ОТПОР ПОТЛАЧЕНИХ МАСА

(1809 до 1863 године)

Бедно економско стање, понижавајући друштвени положај, политичка обесправљеност, верска, грађанска и национална неравноправност немуслиманског становништва Босне и Херцеговине били су у XIX веку узрок низу немира, буна и оружаних устанака сељаштва. Циљ већине ових покрета је био да се револуционарним путем уништи систем феудалне експлоатације и да се извојује економско-политичко и национално ослобођење. Сви ови покрети имали су прогресиван револуционарно-демократски, а, у највише случајева, и изразито национално-ослободилачки карактер. Па ипак ниједан од њих није узео онакве размере нити дао онакве далекосежне резултате као устанци у суседној Србији на почетку XIX века. Једна од главних препрека коју сељачки револуционарни покрети у ондашњим условима нису могли савладати јесте верска, а касније и национална, подвојеност сељаштва и међусобна измешаност становништва Босне и Херцеговине. У читавом XIX веку народ Босне и Херцеговине био је подељен у три оштро одвојене групе на верској основи. Све класне и политичке противречности идеолошки су се испољавале у форми верских супротности. Према распореду становништва постојала је јака муслиманска већина у крајевима „од планине Трескавице према Дрини и одатле кроз Рогатички срез у Кладањски и Тузлански“.[1] Исто тако густа муслиманска насеља била су у северозападном делу Босне, у тзв. Дубокој или Хрватској Крајини. Централна

[1] Др Васо Чубриловић, Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини, Југословенски историски часопис, 1935, стр. 373.

Босна има такође јака муслиманска насеља. Српска насеља налазе се у Подрињу, Посавини, а нарочито у Босанској Крајини и источној Херцеговини, док су хрватска у западној Херцеговини и југозападној Босни. Поред тога било је много нахија у Босни и Херцеговини са измешаним становништвом.

За све време постојања турске управе главни ослонац њене власти у Босни и Херцеговини „...били су многобројни њени градови. Распоређени по целој земљи, добро утврђени и насељени ратоборним муслиманским светом, ти градови су били увек препрека сваком ко је хтео да потисне Турке из Босне".[1]

Релативну већину становништва сачињавали су Срби. Они су добрим делом још у раније доба турске управе (XVII и XVIII век) досељавани из старих рашких земаља. То се нарочито односи на Босанску Посавину и Босанску Крајину. Код њих није било ни трага о старој босанској државној традицији. Њихова свест била је општесрпска и изражавала се у врло живој српској народној традицији, осећању повезаности са осталим Србима. Српско сељаштво, као најбројније и потлачено, претстављало је најборбенији и најреволуционарнији део становништва Босне и Херцеговине. Главна жаришта свих устанака биће у крајевима са српским сељачким становништвом, тј. у источној Херцеговини, Босанској Крајини и Посавини. Што се тиче хрватског становништва, које је по свом броју долазило на треће место, оно је већим делом било староседелачко, а мањим делом досељавано, претежно из Далмације.

Све ове елементе треба имати у виду да би се могао схватити и разумети развој догађаја у Босни и Херцеговини у XIX веку.

ПРВА МАШИЋКА ИЛИ ЈАНЧИЋЕВА БУНА

Први знаци врења босанске раје и њеног спремања за оружани устанак везани су за устанак Срба у Београдском пашалуку. О догађајима у Србији раја је била обавештавана и пратила их је са нарочитом заинтересованошћу. Хај-

[1] Др Васо Чубриловић, Први српски устанак и босански Срби, Београд, 1939, стр. 120.

дуци и ниже свештенство били су они друштвени елементи који су вршили револуционарну пропаганду. За време Првог српског устанка хајдуци из Босне одлазе у Србију, враћају се и четују по Босни. Својим четовањем у области Козаре истакао се харамбаша Рендић. Поједине хајдучке чете организоване су и у Србији, одакле прелазе на територију Босне, нападају на поједина села и ометају саобраћај.

Још живљи рад на припремању устанка, нарочито међу српским сељаштвом у Босанској Крајини, почиње после пораза босанско-турске војске на Мишару 1806 године. Оружани устанак у Босни потстицао је и сарајевски митрополит Бенедикт Краљевић, пореклом Македонац. Под његовим утицајем главни агитатор и организатор устанка у Босанској Крајини постао је пушкар и трговац из Босанске Градишке Јован Јанчић-Сарајлија.

Пораз на Мишару, револуционарно расположење српског сељаштва и појачана акција хајдучких чета — које 1807 године у вези са уласком Русије у рат и наставком борбе против Турака у Србији прелазе преко Дрине и пале муслиманска села по Источној Босни — изазивају све оштрије репресалије домаћих феудалаца над рајом. Зворнички капетан Фидахић спаљује манастир Тавну и четири српска села у Подрињу. Насиља и самовоље феудалаца и њихове војске и одузимање оружја од раје појачавају расположење сељаштва за устанак. Народ је спреман да се силом одупре одузимању оружја. Главни радници на организовању устанка — митрополит Краљевић, који је због свога рада морао емигрирати у Аустрију, одакле је прешао у Београд, а касније у Наполеонову Далмацију, и Јован Јанчић — траже од аустријских, српских и француских власти помоћ у оружју и муницији. Јанчић је настојао да се устанак што темељитије припреми. На његовом припремању он ради у Босанској Крајини од 1806 године. Најзад успева да повеже многе људе на територији између Уне и Босне. Хрватски сељаци око Ивањске такође су спремни да се придруже устанку. Сељаштво због одуговлачења одлуке да почне борба постаје нестрпљиво. Аустрија и Француска одлучују да не подржавају припремање устанка. Аустриска власт у Хрватској и француска у суседној Далмацији подржавале су раније припреме за устанак и обећавале помоћ у оружју и муницији. Међутим, цар Наполеон, везан отпором

народних маса и герилским борбама у Шпанији од 1808 године, није хтео да изазива непријатељства с Турском, и његови претставници у Далмацији одбили су да пруже потребну помоћ за дизање устанка. Аустрија, поражена више пута од Француске, није могла водити потпуно самостално спољну политику, а њеним освајачким интересима није конвенирало да помаже стварање јаке српске националне државе на својим јужним границама. Повезивање са Србијом спречавају густа муслиманска насеља у Источној Босни, а оружје и муниција нису се могли набавити у довољној количини. Док се Јанчић колебао да дâ знак за дизање устанка (у септембру 1809 године), сељаци из околине Босанске Градишке скупљали су се у чете и побунили. Потстицај за почетак устанка дала је акција српске и црногорске војске у пролеће 1809 године. Српске и црногорске чете ратовале су једно време успешно по Новопазарском санџаку и прелазиле у Источну Босну. Турским властима је успело да открију Јанчића, који је боравио у Градишци, као главног организатора и вођу припреманог устанка. Он је био ухваћен и погубљен. Истовремено су алармирани сви муслимански градови у Крајини. Војска коју су феудалци ангажовали за угушивање устанка вршила је освету над рајом. Многа села су опљачкана и попаљена, а много устаника је поубијано. Најжешћи окршаји вођени су на Козари. На беговској кули у селу Машићима биле су истакнуте многе отсечене главе устаника. У неким срезовима Босанске Крајине побијени су сви православни свештеници без обзира на то да ли су учествовали у устанку. Тек у новембру и децембру 1809 године смирило се харање и пљачка по Козари и Лијевчу што су их вршиле чете довучене из Дубоке Крајине. Народ, који се био дигао на оружје, није био довољно повезан, остао је без руководства, а уз то је био слабо наоружан. Устанак је имао локалан карактер, и већ у самом почетку био је угушен. Како је село Машићи било центар покрета, устанак је остао у сећању народа под именом „Прва машићка буна“.

ПОП ЈОВИЧИНА БУНА У ПОСАВИНИ И ДРУГА МАШИЋКА БУНА

Премда је успела да сломи оружани устанак босанских феудалаца, који је предводио Хусеин-бег Градашчевић 1831—1832 године, влада у Цариграду није била у могућ-

ности да у Босни и Херцеговини уведе бољи систем управе. Наредбе Порте и султанових везира и даље су се у Босни слабо извршавале и мало поштовале. Одлучујући утицај и власт узели су у руке они претставници феудалне олигархије који су због својих личних интереса били противници власти Хусеин-бега и његове групе. Ти феудалци су били у то време на страни султана само зато што их је помогао у борби против њихових супарника. Тако се у Херцеговини осилио Али-паша Ризванбеговић, кога је султан именовао везиром Херцеговачког пашалука. У Босанској Посавини особито се осилио Ахмет-бег Градашчевић, стричевић, али и непријатељ, Хусеин-бегов. Он је за краткотрајне управе Хусеин-бегове морао да бежи из Босне, и то време провео је у Београду. У Босни и Херцеговини и даље је владала самовоља крупних феудалаца. Босански везир Даут-паша (1833) није могао да изиђе на крај са бунтовним беговима, нарочито не с онима које је поставио за муселиме, тј. претставнике власти у појединим нахијама. „Султанов ферман да се Босна има реформисати појачао је почетком 1834 године редове незадовољника.“[1] „Аграрни терети постају све тежи.“[2] Убијање, злостављање, отимање стоке, новца и ствари били су свакодневна појава. У Посавини је вршен дотада незапамћен зулум. У томе се особито истичу Ахмет-бег Градашчевић, муселим градачачки и маглајски, Осман-бег Хаџихасановић, муселим дервентски, и Али-бег Хаџибеговић, из Скугрића. Они су вршили многобројна зверства и насиља, нарочито над кметовским женама по селима. Чак и слуге ових бегова могле су некажњено убијати рају. Особито су се били окомили на православне свештенике у које су сумњали да су у дослуху с кнезом Милошем и да припремају буну.

Босански фрањевци извештавали су о њиховим поступцима пограничне аустриске војне власти. Аустрија је упозоравала Порту и босанског везира на та насиља. Али интервенција Портина слабо је вредела. Због овог неподношљивог зулума „у љето 1833 године пре-

[1] Др Алекса Ивић, Устанак попа Јовице Илића (1834), Загреб, 1919, стр. 3.

[2] Др Васо Чубриловић, Револуционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку, Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1934, стр. 906.

бјегли су из среза Бос. Градишка неки попови са сељацима у Србију, причали о турским зулумима по Босни и тражили помоћ од кнеза Милоша. Међу њима и поп Павле Карано-Тврtковић. Договори о дизању устанка увелико су се водили у јесен 1833".[1] У фебруару 1834 године поп Павле са четом сакупљеном у Србији прелази Дрину и код Бијељине покушава дићи устанак, али у томе није успео. Кнез Милош, који је тада заузео и од Порте добио шест суседних нахија у Србији, није хтео да погоршава односе с Турском, те је наредио да позатварају оне који су се због неуспеха вратили у Србију, међу њима и попа Павла.

Међутим, неподношљиви терор бегова и њихових људи морао је довести до покушаја да се дигне устанак, утолико пре што су се извесни српски свештеници били компромитовали због тајног учешћа у припремању устанка, о чему су бегови сазнали. Међу такве је спадао и дервентски парох Јовица Илић, родом из Бање Луке. Он је од раније одржавао везе са неким људима из Србије и рачунао на помоћ с те стране. Поп Јовица се договарао са околним православним свештеницима да дигну народ на устанак. Када је сазнао да је његова завера откривена и да су бегови почели прикупљати војску, био је принуђен да дигне буну пре него што су припреме за њу биле довршене. Почетком марта 1834 године српски сељаци из неких села Дервентског среза пребацивали су своју чељад преко Саве на аустриско земљиште, а сами почели борбу против Турака. Под командом попа Јовице, већ се првих дана окупило 500—600 побуњеника. То су били сељаци Срби већином из села Лијешће, Горњи и Доњи Свилај, Новиград и из Дубице. Побуњеници су имали мало оружја, а још мање муниције. Први оружани сукоб био је 10 марта 1834 године код Поточана. Беговска војска је узмакла, а побуњеници су је гонили до планине Вучјака. Они су спаљивали куле бегова и протерали муслимане из места Оџака. Међутим, већ 13 марта код Подновља, недалеко од Вучјака, побуњеници су подлегли бројно јачој и боље наоружаној беговској војсци из дервентског и бањалучког краја. Сукоб је био жесток, и у њему је погинуло укупно око 300 бегов-

[1] Др Алекса Ивић, Устанак попа Јовице Илића (1834), Загреб, 1919, стр. 5.

ских војника и устаника. Поп Јовица је у овом сукобу био рањен, и са већом групом побуњеника склонио се у Вучјак. Тиме је угушена ова недовољно припремљена и пре времена започета побуна. Разуларена беговска војска чинила је насиља по дервентском крају. Побијен је већи број кметова, а много их је бачено у тамнице. Због тога је народ почео масовно бежати преко Саве. Један део спахија који нису одобравали насиља појединих бегова и који су желели да сачувају радну снагу на својим имањима, настојао је да се бегунци врате, обећавајући им заштиту. Премда су Хрвати-кметови такође били изложени насиљима осионих феудалаца и били спремни да учествују у буни, деловањем фрањеваца они су се уздржали од учешћа у оружаном отпору. Из тога разлога приликом угушивања побуне над њима углавном нису вршена насиља. Па ипак је „у борбама побијено што христијанах што католиках около 700 глава".[1]

На вест да се побунила раја у Дервентском срезу узнемирила се и Босанска Крајина. Пре него што је раја успела да се организује и дигне на оружје, покрет је суровим мерама био угушен. Поново је много сељака доведено и побијено код беговског чардака у селу Машићима, због чега је и овај други покушај устанка у сећању народа остао под именом „Машићка буна".

Поп Јовичина буна била је изазвана нечовечним поступцима, све јачом експлоатацијом од стране земљопоседника, и, према речима њеног вође, није била „уперена против султана".[2] Она је имала изразито карактер аграрне револуције.

УЗРОЦИ КОЈИ СУ ДОВЕЛИ ДО УЧЕСТАЛИХ СЕЉАЧКИХ БУНА И УСТАНАКА ПОСЛЕ 1850 ГОДИНЕ

После проглашења „Хатишерифа од Гилхане" (1839 године) и начелног укидања ленске коњице (спахија) било је у Босни и Херцеговини убрзано почитлучивање сељака који

[1] Вукова преписка, књ. V (цитирано по В. Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, Годишњак Историског друштва БиХ, Сарајево, 1950, стр. 153).

[2] Др Алекса Ивић, Устанак попа Јовице Илића (1834), Загреб, 1919, стр. 7.

су на разне начине настојали да се томе одупру. Резултат читлучења у појединим крајевима умногоме је зависио од јачине отпора сељака. Но, феудалци су у највећем броју случајева успевали да скрше отпор сељака. После 1848 године, када је Тахир-паша изнудио пристанак позваних претставника раје да убудуће земљопоседницима дају трећину пољопривредних производа као отштету за тобожње обустављање кулучења, неиспуњавање преузетих обавеза од стране читлук-сахибија натерало је сељаштво да све одлучније захтева побољшање свога несносног положаја. У то доба сељаштво у Босни и Херцеговини почиње одређеније и јасније да истиче свој став и политички програм. Оно од турске централне владе захтева да спроведе његове захтеве. У ту сврху кметови су се обраћали везиру у Травнику и аустриској влади у Бечу. Варцарски жупник фра Фрањо Јукић саставио је, у мају 1850 године, једну претставку упућену султану, која је садржавала минималне захтеве како за уређење аграрних односа тако и за побољшање општег положаја кметова. У претставци, која је имала 28 тачака, захтевано је укидање бесплатног рада, давање једне шестине од жита, сена и дувана, забрана самовољног терања кметова са земље, увођење одредбе да се они могу отерати са земље само после судских одлука и уз надокнаду трошкова за зграде, крчевине и воћњаке. Поред тога, у претставци је тражена слобода вероисповести и побољшање социјалног и политичког положаја кметова. Ови захтеви нису испуњени због отпора феудалаца.

После уништења политичке превласти муслиманске феудалне олигархије од стране Омер-паше Латаса 1851 године и завођења неких већ раније објављених реформи, положај сељака само се погоршавао. Реформе су донеле нове терете и нове облике експлоатације сељаштва. Негативни резултати оваквог спровођења реформи јасно су показивали да је економска, друштвена и политичка основа турске државе реакционарна и дотрајала. Ту се није могло ништа постићи реформама, могла је помоћи само револуција, која би порушила старе и поставила нове друштвене односе. Сељаштво у Босни и Херцеговини отада подиже низ буна и устанака који трају све до повлачења Турака 1878 године.

УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД ВОЂСТВОМ ЛУКЕ ВУКАЛОВИЋА

У планинском пограничном појасу између старе Херцеговине и Црне Горе постојала је за цело време турске владавине јака племенска организација. Нека племена у овим крајевима живела су без спахија и плаћала мали данак турској власти, као Шаранци и Језера. Крај између Суторине на Мору па све до изнад Дурмитора одржавао је тесне везе са Црном Гором и њеним владарима све од времена владике Петра I Петровића Његоша, тј. од краја XVIII века. Становништво овог предела било је врло борбено. Постојање слободне Црне Горе и директни ослон на њу омогућавали су одлучнији отпор систему турског угњетавања. На челу појединих племена стајали су од народа бирани главари — капетани. Реч црногорских владика, а нарочито кнеза Данила, слушала се у том делу Херцеговине више него султана и његових претставника. Не само у Грахову него и у Зупцима и Крушевицама, у крају југоисточно од Требиња, он је именовао сердаре и капетане и издавао наређења, која су се извршавала. Јак политички утицај на српски народ у Херцеговини вршили су и калуђери манастира Дужи, Косијерова, Завале и Житомислића. У источној Херцеговини устанци имају карактер аграрних револуција, али се одликују и јасно израженим национално-ослободилачким тежњама за уништењем турске власти и присаједињењем слободној Црној Гори. Како ниједан устанички покрет у источној Херцеговини није био без потстицаја, активне помоћи и мешања Црне Горе, устанци су прерастали у црногорско-турске ратове.

Када је савладан отпор босанских феудалаца, Омер-паша Латас одлучио је да одузме оружје од раје. Одузимање оружја вршено је са свом безобзирношћу у пролеће 1852 године. Много српских и хрватских сељака било је похапшено, а многи су због зулума бежали у суседне земље. За рају, нарочито за становнике источне Херцеговине, остати без оружја у постојећем турском друштвеном и политичком систему значило је предати се феудалцима и корумпираној турској управи на милост и немилост. Наредби месне турске власти из Требиња да предаду оружје успротивили су се становници Зубаца, и тиме дошли с њом у отворен сукоб.

Војвода Лука Вукаловић
(1825—1875)

На вест о овом сукобу, у Зупце је дошао њихов племенски капетан Лука Вукаловић, који је тих година живео у Херцег Новом, где се бавио пушкарским занатом, али је задржао звање племенског главара и чешће долазио међу своје саплеменике. Уз подршку калуђера манастира Дужи, Вукаловић се одлучио на дизање устанка. У целој јужној Херцеговини он је био познат због своје борбености и непомирљивог става према Турцима. У јесен 1852 године избио је читав низ сукоба између месне турске власти, са којом сарађују домаћи феудалци, и сељака источног дела доње Херцеговине. Главни вођа у овим борбама постао је Вукаловић. Све масовнији отпор и чешћи сукоби дали су покрету карактер оружаног устанка, који је отворено помагао црногорски кнез Данило. На захтев Омер-паше Латаса, Порта је одлучила да објави рат Црној Гори у уверењу да би њен пораз значио угушење устанка. Почетком 1853 године, Омер-паша са својом војском удара на Црну Гору, а Лука Вукаловић са устаничким четама води герилске борбе у позадини његове војске. Тако се већ овај устанак претворио у црногорско-турски рат, у којем је Омер-паши успело да порази црногорску војску. Суседна Аустрија, којој су због њених освајачких претензија одговарали мањи немири у пограничној области, интервенисала је код Порте да обустави рат против Црне Горе. Да би притисак на Порту био што ефикаснији, Аустрија је мобилисала 50000 војника и команду поверила генералу Јосипу Јелачићу. Обавештавајући руску владу у Петрограду о овоме своме поступку, аустриска дипломатија га је правдала непријатељским држањем Турске, која је примила и помагала избегле мађарске револуционаре после угушивања њихове револуције 1848—1849 године. Аустрија је већ тада испољила своје намере да окупира Босну и Херцеговину да би „заштитила хришћане". У томе су лежали прави мотиви аустриске интервенције у корист Црне Горе. Да би избегла рат против Аустрије, Турска је морала попустити. Тако је Црна Гора прошла не само без нарочите штете него се, користећи заплет између великих сила, ни даље није потпуно мирила с Турцима. У пограничном појасу настављале су се међусобне чарке; Граховљани и друга херцеговачка племена нису се хтели потпуно покорити турској власти. Немири су се, уствари, настављали и даље. Под руководством Луке Вукаловића било је мањих оружаних сукоба

све до јесени 1857 године, када се поново распламсао нови велики оружани устанак.

ДРУГИ УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД ВОЂСТВОМ ЛУКЕ ВУКАЛОВИЋА

После Кримског рата, који су против Русије водиле Енглеска и Француска као савезнице Турске, и склапања Париског мира, 1856 године, на захтев западних сила султан је обећао да ће средити прилике у турском царству, у првом реду олакшати положај „хришћанске раје". У вези с овим издат је исте године и забележен у Париском мировном уговору султанов „Хати хумајун", којим је прокламовано увођење нових реформи, особито у систему управе и судства, као и равноправност поданика Турске.

Ситуација у источним пограничним крајевима Херцеговине, због честих сукоба, захтевала је сређивање односа између Турске и Црне Горе. После 1856 године у тим крајевима је владало велико узбуђење међу српским сељаштвом, које се буни и одмеће од турске власти. Раја захтева да се умањи војница, да се врши једнако и правично разрезивање пореза, да јој се омогући куповина земљишта и дозволи обрада и запоседање необрађеног, да се агама плаћа трећина и четвртина по јефтинијој процени, да се закупцима десетине онемогући вршење насиља, и да се ускрати агама право да их кметови бесплатно хране.

Почетком новембра 1857 године покушавала је једна црногорско-турска комисија која је заседала у Мостару да реши спорна питања. Због захтева Црне Горе да јој Турска уступи знатан део пограничне области, преговори су прекинути, а односи се веома заоштрили. Да би се обезбедили од могућих изненађења, Турци су појачавали своје посаде у пограничним местима и караулама. У то време херцеговачки главари припремали су оружани устанак. Крајем 1857 године Лука Вукаловић сазвао је све главаре из срезова „старе границе" (види скицу), који су на састанку у Бијелој Гори одлучили да се подигне устанак уз претходни споразум с кнезом Данилом.[1] Лука Вукаловић је у вези с тим посетио Це-

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 33.

тиње и од кнеза добио пристанак за дизање устанка и обећање да ће Црна Гора пружити помоћ.

По повратку у Зупце Вукаловић врши припреме за дизање устанка. Његовом позиву одмах су се одазвали Зупци, Крушевице и Суторина. Том приликом Вукаловић јавља мостарском епископу и аустриским властима у Дубровнику да су им додијале глобе, да захтевају да се прогласе фермани које је султан потписао после париске конференције. Међутим, ово нису били ни једини ни прави мотиви устанка. Циљ устанка је био много сложенији: хтело се ослобођење од турске власти и присаједињење Црној Гори. Српски народ источне Херцеговине у огромној већини хтео је устанак. На новом састанку главара, 5 децембра 1857, било је дефинитивно одлучено да се дигне устанак.

Непосредан повод за устанак било је насилно наплаћивање заосталог пореза. Том приликом убијени су Лазо Шиљуда и још један Србин из Гомиљана. Устанак је почео почетком децембра 1857 године. Против побуњеника је кренула војска требињских муслимана. Први оружани сукоб са одредом Луке Вукаловића био је код Ораховице, 12 км од Требиња, 11 децембра 1857 године. Требињска војска се морала повући и притом је запалила предео звани Требињска Шума. Успех устаника убрзао је ширење устанка дуж целе границе. Бањани, Пивљани, Дробњаци и Шаранци дигли су се на оружје, а за њима и Гачани и Голијани. Устаници нападају турске карауле у Велимљу, Језерима и на Крстацу, које су успели да заузму и да их попале. Устанак се нагло распламсавао и почео ширити и у унутрашњим кадилуцима источне Херцеговине. Лука Вукаловић са својим одредом, који је почетком децембра имао око 4000 бораца, сукобио се, 22 децембра код Пољица у Поповом Пољу, са појачањима која су муслимани Стоца и Љубиња, под командом Мујаге Диздаревића, упутили Требињцима. Вукаловићу су се том приликом придружили и сељаци Хрвати околних села и помогли му да победи у овом сукобу. Тако је успостављена оружана сарадња између српских и хрватских сељака у борби против феудалаца и њихове војске. Устаници су уз помоћ једне чете од 300 бораца-ускока из Црне Горе успели да одбију напад турске војске на Плану Долу, а забележили су и неколико узастопних значајних победа у борби против војске домаћих феудалаца и турских локалних власти. Ове победе

устаничке војске давале су изгледе на успешан исход устанка, али зато нису одговарале суседној Аустрији због њених претензија на Херцеговину. На одлучан захтев аустриског намесника у Далмацији генерала Мамуле морао је кнез Данило повући Црногорце који су учествовали у борбама по Херцеговини. Аустриске власти причињавале су и друге потешкоће Црној Гори и устаницима на својој граници. Тако су, например, забраниле продају муниције и затвориле границу. Овакав њен став је негативно деловао на даљи развој устанка. Од јануара 1858 године устанак се није више ширио. Ипак су устаници под својом контролом држали сав побуњени гранични појас Херцеговине. Покушаји да се устанак ликвидира погодбом нису успели. Феудалци нису пристајали да се мире с рајом, и хтели су устанак силом да угуше. Одговор на ово био је припремање устаника да наставе борбу.

За догађаје у Херцеговини заинтересовале су се велике силе. Устанике су у њиховим захтевима подржавале Русија, Француска, па и неки енглески политичари, премда је званична Енглеска водила турскофилску политику. Мешање страних дипломатских претставника у устанак натерало је турску владу да покуша војничком интервенцијом да га брзо ликвидира и у исто време казни Црну Гору због помагања устаника. Крајем јануара 1858 године регуларне турске трупе, под командом Селим-паше, стигле су у Херцеговину. Појачане башибозуком (нерегуларним четама) и војском домаћих феудалаца, оне су наступале из Требиња и Гацка и запоселе Пољице, Богојево, Бањане и Драчевицу. Мањим снагама покушале су да заузму и Зупце, али су биле одбијене од устаника и Црногораца у бою код Ситнице. Због тога Турци шаљу јаче трупе, које продиру у Зупце и пале тамошња села. Уз јаку помоћ из Црне Горе, устаници су их почетком фебруара 1858 године, после победе код Драче у Зупцима, присилили на повлачење ка Требињу.

У то време турској војсци стижу из Цариграда нова појачања, јачине 3500 људи. Она су упућена бродовима и искрцана у турској луци Клек. У априлу 1858 године упутио је босански везир прокламацију побуњеним Херцеговцима да положе оружје обећавајући им амнестију. То је било потребно да би се пред европском јавношћу оправдало насилно угушивање устанка и поход на Црну Гору. Главни

удар био је усмерен у правцу Грахова, ка црногорској граници. На Грахово је кренула турска војска која је била прикупљена у Требињу. Она је бројала 6000 пешака, 500 коњаника, 10 топова и известан број башибозука. На Граховско Поље избила је 26 априла 1858 године. Ту ју је дочекала не много слабија црногорска војска, којом је командовао брат кнеза Данила, војвода Мирко. Она је бројала 5500 војника, 800 кнежевих гардиста и 6 топова. Један део устаника ушао је у састав црногорске војске. Битка се развила код Граховца. Остале устаничке чете водиле су герилске борбе у позадини турске главне војске. Од 28 априла до 1 маја 1858 године вођена је огорчена битка на Грахову и у њој је турска војска претрпела потпуни пораз. Уз велике губитке и у паничном бекству њени остаци повукли су се у утврђени Клобук. Црногорци су запленили 8 топова, 6000 пушака, 1000 сандука муниције и већу количину другог материјала. Губици турске војске износили су преко 4000 људи, а црногорске око 2000. Црногорци и устаници опсели су Клобук, а Вукаловић је са делом снага попалио Ластву и опколио Требиње.

После ове значајне победе, велике силе су интервенисале, како је којој од њих било у интересу, да се уреде односи између Турске и Црне Горе. Даље ратовање је обустављено. У Цариграду је одржана специјална конференција посланика великих сила (Русије, Аустрије, Енглеске, Француске и Пруске). У име својих влада требало је да они уреде односе између зараћених земаља. Уз то је образована једна посебна комисија конзула ових сила са задатком да одреди границу између Црне Горе и Турске, и то како према Херцеговини тако и према Скадарском пашалуку. Посредовање великих сила уствари је значило њихово мешање у црногорско-турске односе. При томе је Аустрија била руковођена својим освајачким интересима и стајала је на страни Турске. Српски народ у Херцеговини, устаничке вође и Лука Вукаловић очекивали су да ће после постигнутих ратних успеха источна Херцеговина бити ослобођена од турске власти и присаједињена Црној Гори. Главари граничних крајева тражили су да се уз гаранцију великих сила спроведу принципи „Хати хумајуна“ од 1856 године и да се разоружају домаћи муслимани. Најзад је склопљено између устаничких вођа и турских власти извесно

примирје, уз услове да износ харача буде унапред споразумно одређен између народних главара и херцеговачког везира, да башибозук напусти источну Херцеговину, да се агама даје четвртина уместо трећине, и да херцеговачки владика буде онај који зна говорити српски, тј. да не буде фанариот. Тај споразум сматран је од устаничких вођа привременим, јер су они очекивали да ће конзуларна комисија ове крајеве доделити Црној Гори. Пива и Дробњаци ни тада се нису мирили с Турцима.

Лука Вукаловић, којега је кнез Данило произвео за војводу Зубаца, Крушевица и Драчевице 1858 године, скоро за цело време рада конзуларне комисије, све до половине 1859 године, самостално је управљао у својој области: убирао порезе и царине, постављао главаре, судио и вршио друге функције јавне власти.

За време преговора Турци су предузимали мање војничке акције. Тако су у мају 1859 године ослободили Клобук дуготрајне опсаде. Поред тога, турске чете извршиле су поход у Бањане, где су имале мање сукобе са устаницима. Интервенцијом конзуларне комисије и утицајем кнеза Данила, прилике у Херцеговини углавном су се смириле на већ поменутој основи. Устаници су добили општу амнестију, изузев Луке Вукаловића, који је 30 јула 1859 године прешао у Грахово, додељено Црној Гори.

Комисије за посредовање између Турске и Црне Горе обављале су свој посао споро. Њихов рад трајао је скоро две године. Конзуларна комисија завршила је повлачење границе између Црне Горе и Турске тек у априлу 1860 године. Према њеној одлуци Грахово је припало Црној Гори, а остали погранични крајеви само делимично. Бањани, Дробњаци, Васојевићи и Кучи били су подељени између Црне Горе и Турске. Оваква одлука комисије изазвала је велико огорчење раје, па се за све време трајања рада комисије стање у источној Херцеговини није смиривало. Устанак је, уствари, и даље тињао.

Каква је ситуација владала у источној Херцеговини од граховске победе, априла 1858, до поновног избијања устанка, крајем 1860 године, добро је оцртао мајор Јовановић, члан аустриске комисије за разграничење. Он је још у септембру 1859 године јављао у Беч „да је све то мирење само форма, а у ствари да непријатељства мање више скривена, трају

даље. То је стање без закона; ускоци господаре свим пограничним областима; а Турци сами немају ни довољно ауторитета ни енергије. Ватра није угашена, него само запретана и првом приликом букнуће силан пламен".[1]

Устанак у источној Херцеговини 1857—1858 године је од велике историске важности. Њиме је уз војничку помоћ Црне Горе први пут не само уздрмана него и начета турска власт у Босни и Херцеговини. Успеси устаника у Херцеговини утицали су на то да до сличних покрета, исте године, дође и у Босанској Посавини и Крајини. Проблем Црне Горе и источне Херцеговине постао је међународни проблем. Немоћ коју је Турска показала у протеклим борбама и догађајима, с једне стране, и војничке победе устаника и Црногораца, с друге, подигле су самопоуздање раје и учврстиле уверење у скоро и потпуно ослобођење. Нарочити значај устанка за Црну Гору био је у томе што је званичним разграничењем она стварно, ако не још и формално, призната од европских сила за независну државу.

Још пре завршетка рада конзуларне комисије, марта 1860 године, војвода Лука Вукаловић повратио се из Грахова у Зупце и почео припремати трећи устанак, што није било тешко због незадовољства раје у неослобођеном делу граничног појаса. Народ је чекао на знак да поново почне борбу, до које је, заиста, ускоро и дошло.

СЕЉАЧКА БУНА У ПОСАВИНИ 1858 ГОДИНЕ

Аграрни односи у Босанској Посавини нарочито су се погоршали после увођења трећине, после 1848 године. Закупци су наплаћивали дужну десетину и трећину с потпуном безобзирношћу. Они су узимали чак и последњи комад платна из девојачког руха, ћилиме и све друге ствари од вредности. Незадовољство кметова, који су слали молбе и претставке Порти да им се олакша положај, бивало је све веће. Једна наредба турске власти издата 1851 године, којом се хтело да се бар у извесној мери регулишу аграрни односи у Босни и Херцеговини и да се уведу нека ограничења самовољним

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 70.

поступцима читлук-сахибија, није задовољила ни кметове ни земљопоседнике. Како су молбе и претставке остале без успеха, почињу се јављати револуционарни покрети. Један такав покрет у Посавини јавио се у лето 1853 године. Најјаче жариште незадовољства, жалби и отпора у Посавини био је крај у којем су се налазила велика конфискована имања Хусеин-капетана Градашчевића, где је управо тих година нагло порастао закуп трећине. Имања су припадала босанском везиру.

Притешњен тешким обавезама према земљопоседнику и све већим захтевима државе, због несређених финансија, нарочито у доба и после Кримског рата (1853—1856 године), сељак се експлоатацији одупирао најпре претњом да ће напустити обрађивање земље. „Обично тежаци пазарним даном дођу у град с лемешима и црталима и бацају пред уљумет ом пријетећи да неће обрађивати земљу ако им се не смање терети.“[1] Због неподношљивог притиска неки сељаци су се селили у суседну Аустрију. На то су помишљали чак и неки сељаци муслимани. Међутим, животни услови исељеника ни у Славонији нису били повољни, тако да је отпадала и та могућност излаза из ове тешке ситуације. Сељаци су почели да се састају и постављају своје захтеве. Једна скупштина немуслиманских сељака обеју вероисповести састала се у мају 1857 године у Тузли. Том приликом састављена је претставка султану, коју је посебна депутација однела у Сарајево и предала везиру Мехмед Решид-паши изразивши жељу да је достави Порти. Одговор на ову претставку није стигао, јер су читлук-сахибије помоћу својих веза ометале усвајање сељачких захтева у Цариграду. Кметови су постајали све нестрпљивији, и њихову намеру да сами упуте депутацију у Цариград турска власт у Босни није одобрила. То је још више погоршало односе, а отпор сељака испољавао се у одбијању да земљопоседницима дају трећину. Читлук-сахибије и закупци појачали су репресалије над сељацима. На захтев турске власти, Мелентије, заменик тузланског владике, као и бискуп Шуњић покушавали су да наговоре кметове на давање трећине. Они су од подређеног им свештенства захтевали да де-

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 61.

лује у том смислу. „Мало ко од ових је то чинио, него напротив многи православни свештеници и фратри соколили су народ да не даје трећину.“[1] Загребачке „Народне новине“ забележиле су 27 октобра 1857 године како су сељаци истерали двојицу жупника, јер су били против отпора. „И не питајући своје вође фрањевце Посављаци 1857 год. ступе с православним у заједницу и занијечу безима трећину и свим могућим силама стану се опирати злогласним закупницима Хусеину Арнауту и Талировићу из Сарајева.“[2] „Српски дневник“ забележио је, 2 маја 1857 године, да у отпору давању трећине узима учешће и муслиманска сиротиња.

„Увјеривши се да ни везир, ни влада неће да се заузму за чифчије, народ из нахије зворничке, бијељинске, брчанске и градачачке опуномоћи неколико својих људи, да оду у Беч и да поднесу жалбу турском посланику Калимахију. Њих тринаесторица, који су заступали 150 села, ускочи ноћу 5/6 октобра 1857 преко Саве и оду у Винковце, одакле њих седморица у јануару 1858 године одоше у Беч.“[3] Прије одласка раја им је препоручила да се не враћају док не израде укидање трећине. Муслимански сељаци сабрали су три стотине дуката за путни трошак сељачке депутације која је кренула у Беч. Тако се успоставља сарадња између сељака све три вероисповести. У неким крајевима муслимански сељаци су се непосредно, а у неким посредно, укључивали у покрет отпора против давања трећине „па су и ришћане који су из разних крајева долазили код својих кућа гостили“.[4] Они су у зиму 1857—1858 године све више пристајали уз тај покрет и потстицали остале сељаке да не попусте у својим праведним захтевима. То указује на јачање класне солидарности код сељаштва, која почиње и у Босни да потискује тада јако изражене верске супротности.

---

[1] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 12.

[2] Ј. Јелинић, Култура и босански фрањевци (цитирано по В. Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 154).

[3] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, стр. 12.

[4] Др Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839—1861), Београд, 1949, САН, стр. 193.

Немири, који су у Босни постајали све чешћи, и отворени оружани устанак сељака у источној Херцеговини крајем 1857 године натерали су Порту да пошаље Азиз-пашу да извиди узроке немира. У фебруару 1858 године стигао је Азиз-паша у Тузлу с намером да среди односе. „На његов позив изабере народ зворничке, бијељинске, брчанске и градачачке нахије, по шест својих претставника, четири хришћанина и два муслимана, и пошаље их у Тузлу. 22 фебруара 1858 г. сазове Азиз-паша мецлис и започеше преговори. Он рече да је султанова воља да чифчије дају трећину, али да читлук-сахибије учине неке уступке који се састоје у томе да трећину не дају никоме у закуп, да чифчијама граде и поправљају куће и друге зграде, да им дају трећину трошка за ограде, да дају помоћ за крчење и друге мелиорације, трећину да не траже у новцу него у натури."[1] Сељачки претставници тражили су да се читлук-сахибијама, као прије 1848 године, даје деветина. Од 12 присутних кметовских претставника, подршком Мелентија, заменика тузланског владике, и жупника, изнуђен је пристанак уз тобожње олакшице, којима су додали да се од сена даје трећина уместо половине. Како је тај пристанак био изнуђен, остао је без стварне важности. Мисија Азиз-паше уствари је била пропала. Изнуђени споразум је огорчио народ. До које мере је ишло то огорчење сведочи догађај о ускрсу 1858 године, када су сељаци провалили у манастир Тавну, демолирали га и тукли калуђере да би нашли и убили неког кнеза Тодора, који је био један од потписника протокола сачињеног са Азиз-пашом, а за кога су чули да се налази у манастиру. Отпор давању трећине се местимично почетком 1858 године претварао у оружане сукобе, као у селу Гарици у Градачачком срезу.

Из Босне је сељачкој депутацији послатој у Беч упућено једно писмо у којем се говори да је народ спреман дићи се на оружје „и само чека бољи договор, па да заједно с осталом браћом, која се већ боре, удари на угњетача. Султанова обећања неће сигурно никад бити остварена; друге силе тешко да ће посредовати за права, која су народу заједмчена; и стога нема друге, него почети оружану борбу за слободу...

[1] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 12.

да је за ослобођење сад више све друго узалуд осим оружја."[1] То је био непосредан одјек победа оружаног устанка у источној Херцеговини и на Грахову.

У поменутом писму сељаци су даље јављали да је Портин комесар немоћан да успостави ред и „једино што ради то је, да затвара наше боље људе".[2] Препоручују им да се обрате на кнеза Михајла, који је био у Бечу, да их помогне најнужнијим стварима.

Отпор угњетене раје коначно се претворио у буну. У току буне у селу Механици (Градачац) и двадесет муслиманских породица одбило је да преда трећину. Турска власт је ухапсила четворицу, од којих је један пристао да плати, али му је одмах идуће ноћи запаљено сено. Из краја око Спрече ухапшено је неколико сељака муслимана, који такође нису пристајали да бегу дају трећину. Муслиманска сиротиња помагала је остале сељаке да се снабдеју оружјем и обавештавала их о намерама бегова који су желели да изврше покољ хришћана као освету за пораз на Грахову, што би им у исто време послужило за изговор да не иду у рат против Црне Горе.

Ситуација у Посавини све се више погоршавала. „Тузлански кајмекам Нури-паша држао је страну читлук-сахибија, а у томе га је донекле помагао Мелентије, помоћник тузланског владике Агатангела. Њих двојица су путовали по санџаку и пријетњама наговарали народ да даје трећину, али узалуд. На збору у Градачцу, који је био 25 јула (6 августа — прим. ред.) 1858 године прочитао је Нури-паша наредбу везира Ћамил Мехмед-паше, да чивчије морају давати трећину, а читлук-сахибије све оно, нашто су 25 фебруара пред Азиз-пашом пристали; На то иступа поп Стојан (Стојачевић) из Жабара са 11 чифчија и протестова против тога. Он рече да читлук-сахибије не извршавају оно, што су обећали. А, уосталом рече, они то не могу ни извршити, јер су и сами сиромашни. Како је овом збору асистирала и коњица, Нури-паша нареди, те попа Стојана и чифчије ухватише и ставише у окове. Осталима буде речено, да се добро промисле па да

---

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 60.

[2] Исто, стр. 60—61.

пристану, јер ће се послије три дана трећина узимати силом. Збор на то буде растјеран.

Ово узбуни цијелу градачачку нахију. Народ поче палити конаке читлук-сахибија и њих злостављати. Како буна још није била узела маха, читлук сахибије са својим људима похватају 30 коловођа и оковане их пошаљу у Сарајево. То изазва још већу узбуну. Кад је 25 јула (6 августа — прим. ред.), дошло 15 људи читлук-сахибија у село Врањак, да ухвате попа Петка, сељаци их нападну, па тројицу убију, а шесторицу ране. Овај догађај распали и друге нахије..."[1]

На чело побуњеника стао је поп Хаџи Петко Јагодић, око којега се окупило 1000—1500 побуњеника. Главно упориште устаника било је код Босанског Шамца, затим у селу Врањаку и у планини Требави, југозападно од Модрича и Градачца.

Крајем септембра сељаци су почели да пале беговске чардаке у околини Орашја, што је прихватио и грачанички крај. „За час су били у ватри конаци у Скугрићу, Копривни, Осјечанима, Кожусима, Чивчијама итд. У исто време народ се дизао и на оружје. 26 септембра (8 октобра — прим. ред.) дошло је до веће борбе код Обудовца, у којој је пало 15 Турака... Све, што припада беговима, бива сравњено са земљом, исто као и куће оних хришћана, које означавају као отпаднике и издајице. У том погледу влада у хришћанском логору немилосрдна строгост. Већ је више Срба побијено у хришћанском логору који су се показали као издајници. Турци су се сви скупили у Градачац. Хришћани су посели све мостове и кланце, да запрече долазак Турцима, што су хитали у помоћ."[2]

Једна група устаника окупила се између Градачца и Брчког и била под командом проте Стевана Аврамовића. Ове групе, Хаџи Петкова и проте Аврамовића, нису биле међусобно повезане и бориле су се самостално. Против устаника упућене су регуларне турске трупе и башибозук. На позив везира Кјани-паше да положе оружје, устаници се нису одазвали. Прво је дошло до борбе против одреда проте

---

[1] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 13—14.

[2] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 61—62.

Аврамовића 28 септембра (10 октобра — прим. ред.) код Орашја. Устаници су имали врло мало пушака, и највише су били наоружани секирама и косама. Борба се водила код села Липика „где је изненађене устанике напала већа турска чета са редовном војском".[1] „Устаници нападну читлук-сахибије, који су стајали напријед, па их сузбију и натјерају у бијег. Али бјегунце устави војска и врати их натраг. Бој се настави и заврши се поразом устаника, који се разбјегну на све стране. Прота Аврамовић пребјегне преко Саве и оде у Србију."[2] „Освојивши 28 септембра (10 октобра — прим. ред.) Орашје Турци су га спалили, а од становништва, што није побегло, било је просто поклано."[3] То је тзв. „Протина буна".

До сукоба између Хаџи Петковог устаничког одреда и турске војске дошло је 18 октобра 1858 године на месту званом Дуга Њива, једној заравњеној коси на планини Требави. Борба је трајала два дана. Устаници нису могли одолети турским снагама, које су биле бројно надмоћније и много боље наоружане, премда су били ископали ровове и поставили препреке. Ипак су се храбро борили, и тек када им је нестало муниције били су разбијени. Овај сукоб остао је код народа у успомени као Требавска или Хаџина буна.

„Читава села су тада изгорела као Слатина, Гребница и Тишина."[4] После пораза побуњеничких одреда „нагрну читлук-сахибије и њихови људи из Спрече, од Тузле, Тешња и са других страна, па стану пљачкати, палити куће и убијати".[5]

Овај устанак био је самостални сељачки покрет, непосвезан, слабо организован, без јачег утицаја и помоћи са стране. У оружаним борбама нису учествовали сељаци муслимани. Њихова бунтовност није ишла до оружаног устанка

---

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 62.

[2] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 14.

[3] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 62.

[4] Исто.

[5] Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ, година I, Сарајево, 1949, стр. 14.

против турске власти, „једно због тога што су живећи углавном на својим земљама, били слободни од феудалних терета и мање изложени сељачким страдањима и друго, што су по вјерској линији имали према хришћанској раји не малу политичку надмоћност".[1]

СЕЉАЧКА БУНА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ 1858 ГОДИНЕ

Услови под којима су живели сељаци-кметови северног дела Босанске Крајине били су скоро истоветни са онима у Посавини. И тамо су процес читлучења, увођење трећине, безобзирност закупаца и систем турске управе изазивали отпор сељачких маса. Уз то је такође на дизање буне деловао и одјек победе на Грахову априла 1858 године како тврде и аустриски службени извештаји. До првог мањег оружаног сукоба дошло је крајем маја исте године код Ивањске. У томе крају закупци су по други пут сакупљали „заосталу порезу". У јуну сељаци око Уне с оружјем у руци одупиру се одвођењу стоке, у чему су имали успеха. На челу побуњених сељака био је хајдук Петар-Пеција Петровић. У јуну и јулу 1858 године сукоби су узели шире размере и имали озбиљнији карактер. Сељаци у Крајини били су нешто боље наоружани, а пред борбе су копали ровове и стављали препреке против коњице. Главно упориште устаника извесно време била је Ивањска. На терену између Саве, Уне и Сане устаници су имали доста повољан положај, јер су се ослањали на аустриску границу, која им је пружала могућност отступања. Закупци са својим помагачима изазвали су сукоб код Козарца 17 и 18 јуна, али су протерани од сељака до у Босански Нови. 21 јуна дошло је код Босанског Новог до веће борбе. Устанике је у тој борби предводио хајдук Ћосић. Број њихов у Босанској Крајини порастао је скоро на 4000 људи. Под командом „неког Крестића (Крстића?) устаници су држали пут између Новог и Бање Луке". У овом одреду је било и Срба и Хрвата и муслимана.[2] На челу

[1] Тодор Крушевац, Од народног устанка до аустриске окупације, „Преглед", Сарајево, 1948, стр. 639.

[2] Др Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Мецида (цитирано по В. Богићевићу, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 године, стр. 155).

Петар Петровић-Пеција
(1826—1875)

сељачких одреда у Босанској Крајини, поред Пеције, истакли су се хајдуци и сељачки вођи Петар Гарача, Ристо Јејић и Симо Тошић. Они су настојали да побуне и сељаке Бихаћког и Кључког среза. У ту сврху један одред устаника упутио се према Крупи и Петровцу. За време одмора у селу Доњанима одред је напала чета башибозука јачине 300 људи. Ту се развила прва већа борба у Босанској Крајини. У борби прса у прса устаници под командом Ристе Јејића, премда слабије наоружани, одлично су се борили. Пред ноћ су из Бихаћа башибозуку стигла појачања, и устаници су се нашли између две ватре, због чега су у току ноћи морали да се повуку. Да је сукоб био врло жесток види се по томе што је у борби било преко 100 мртвих башибозука и устаника, а био је и велики број рањених. Башибозук је из освете после тога попалио неколико села и поубијао много жена и деце. Кад су турске трупе 14 јула заузеле Ивањску, устанак у том делу Крајине био је углавном угушен. Овај део устанка, по најзначајнијој борби, познат је у народу под именом „Доњанска буна".

Незнатнијих чарки у Босанској Крајини било је код Вакуфа и Книске. После једне јаче борбе, у којој је пало пет бегова и један барјактар, турска војска је спалила манастир Рмањ.

Сељаци између Босанског Новог, Костајнице и Дубице и око планине Козаре такође су се дигли на оружје. Међу њима је највише деловао Петар-Пеција Петровић. Устаници су покушавали да се у борбама користе старим шанчевима преосталим још из времена аустро-турског рата 1788—1791 године. Надмоћнијем и боље наоружаном непријатељу они нису могли дуго одолевати. Турска војска, која је добила појачања из Бање Луке и Херцеговине, потиснула их је из околине Козарца, Приједора и Дубице. Жестоки бој водио се 21 јула 1858 године код Тавије. Шанчеве је бранило око 1000 устаника, али су коначно отступили и код Костајнице прешли границу између Турске и Аустро-Угарске, повлачећи се на хрватску територију. Последњи знатнији отпор пружили су следећег дана у шанчевима код села Куљана. Одредом од 1000 устаника командовао је Петар-Пеција Петровић. Овај сукоб није био нарочито јак, јер је највећи број устаника такође отступио у Хрватску. Најхрабрији борци, с Пецијом на челу, повукли су се у планине, одакле су вршили

нападе по бихаћком крају. Ове борбе око Костајнице народ је назвао „Прва Пецијина буна“. Устанци сељака и у Босанској Крајини због недовољне организованости брзо су угушени.

ТРЕЋИ УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ

Стање у источној Херцеговини није се потпуно средило ни после одласка конзуларне комисије априла 1860 године. Према извештају аустриског конзула у Мостару Мартирта, „узимање хака са земље врши се с истом безобзирношћу као и пре“. Харач, који је био укинут и замењен војницом, купио се и даље. Порези и дажбине из ранијих година који су били опроштени, наплаћивани су уз насиља органа који су их сакупљали. Сам Мартирт увиђа да је једини излаз страна интервенција или унутрашња револуција.[1] Први сукоби почели су у новембру 1860 године на црногорско-турској граници код Подгорице. На херцеговачкој страни сукоби су почели у јануару 1861 године, и то између пограничних црногорских племена и турских посада код Никшића. Затим су се јавили у околини Фоче. Ускочким четама са херцеговачке територије придружују се Бањани, и ускоро је сва погранична област између Црне Горе и Турске била захваћена пламеном устанка.

Херцеговачки везир Исмаил-паша покушао је да обећањима задржи Пиву, Бањане, Дробњаке, Зупце и Казанце да не улазе у борбу, али се они нису одазвали његовом позиву и нису хтели послати своје претставнике на преговоре у Мостар. Лука Вукаловић са својим одредом водио је борбе против турских посада у Суторини. У марту 1861 године башибозук напада, пали и убија по селима према црногорској граници. У априлу долази до већег сукоба између устаника и турске редовне војске на Крстацу. Мањих сукоба било је и на другим странама.

У нашим крајевима почетком шездесетих година осећала се доста активна пропаганда револуционарних покрета Италије, Пољске и Мађарске, која је била усмерена против Аустрије. Бечка влада зато настоји да се интервенцијом ве-

[1] Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923, стр. 90—91.

ликих сила среде прилике у Херцеговини и тако спречи револуционарни покрет који би могао захватити и аустриске земље. Ни остале велике силе Европе нису желеле да дође до распламсавања устанка. Крајем маја 1861 у Мостару се поново састала комисија конзула великих сила да посредује између устаника и турске власти. Порта је одредила Омер-пашу Латаса да среди прилике у Херцеговини. Према упутству које је добио пре свог поласка у Херцеговину, Омер-паша је требало да заузме попустљивији став према устаницима, али одлучан према претензијама Црне Горе. Пре него што би почео војну акцију, Омер-паша је покушавао да настали сукоб реши посредовањем конзуларне комисије. У ту сврху је издао „Објављеније". Овом прокламацијом обећавао је устаницима извесне уступке, например: избор сеоских старешина и нахиских коџабаша, дозволу грађења цркава и ливења звона, да херцеговачки епископ убудуће буде Србин и сл. Што се тиче аграрних односа остајао је на становишту „Саферске наредбе", али је обећавао да ће сељаци моћи куповати земљу. У погледу пореза у „Објављенију" се обећавало да ће се сакупљати преко народних старешина. Како су сва ова обећања и уступци били незнатни, а поред тога нови црногорски кнез Никола био противан мирењу с Турцима, то до споразума није могло доћи. Конзули су покушавали да се ствар реши тиме што би се рајн дала нека олакшања. Тако је комисија тражила да се необрађене царске земље предају народу у власништво и да за известан број година буду ослобођене пореза, затим да му се да више учешћа у администрацији и да се реорганизује судство. Башибозучки одреди требало је да напусте Херцеговину. Све ове захтеве требало је спровести уз контролу претставника страних сила.

Неуспех Омер-пашиних покушаја показивао је да су херцеговачки устанци у вези с питањем регулисања односа између Турске и Црне Горе. Право смирење могло се постићи само споразумом с Цетињем. Покушаји вршени у том правцу нису успели. Намеравани састанак Омер-паше са кнезом Николом, а нешто касније и са Луком Вукаловићем, није одржан. Ипак, јавила су се код неких херцеговачких племена колебања у вези с понудама које је учинио Омер-паша. Ова колебања пресечена су одлучним захтевом Цетиња да се нико не упушта у преговоре с Турцима. Штавише

поново су почели сукоби између устаника, које су помагали Црногорци, и турских одреда. После неуспеха у преговорима Омер-паша је сматрао да му преостаје још једино употреба силе.

Од августа до краја октобра 1861 године дошло је до низа мањих сукоба и препада, који су се, обично, завршавали успесима устаника, јачали њихов морал и повећавали захтеве и њихове и кнеза Николе. Лука Вукаловић успео је да подигне на оружје Попово Поље и Требињску Шуму. Али крајем исте године избија оштар сукоб између њега и кнеза Николе. Вукаловића је кнежева околина сумњичила да се жели осамосталити, а то се није поклапало са кнежевим плановима. Зато му је кнез одузео титулу војводе. То није сметало Вукаловићу да и даље врши своју власт у Зупцима, Крушевицама и Драчевици. Њему су поред осталог на Цетињу неоправдано пребацивали да успоставља везе с Турцима. Овај сукоб умногоме је ометао даљу заједничку акцију и навео је Вукаловића да покуша постићи споразум с Омер-пашом, али преговори нису успели.

У марту и априлу 1862 године вођене су јаче борбе у Васојевићима и у кланцу Дуга близу Никшића. На предлог Омер-паше Порта је дала пристанак да се објави рат Црној Гори. У низу првих окршаја с турском регуларном војском Црногорци и устаници су постигли знатне успехе. Тек уз крајње напоре својих снага у јуну, јулу и августу 1862 године турска војска је успела да сломи отпор Црногораца и устаника. У задњим данима рата Пивљани су на Руданцима однели значајнију победу над једним јачим турским одредом, али то није могло одлучити исход већ очевидно изгубљеног рата. После интервенције великих сила он је обустављен без измене граница, али су остали услови мира (одлука да турске трупе могу подићи и запосести карауле на путу који води кроз Црну Гору од Никшића за Подгорицу) били доста тешки за Црну Гору. За време црногорско-турског рата херцеговачки устаници водили су локалне борбе. Незадовољни Вукаловић у последњем делу устанка држао се углавном пасивно. То је била велика грешка, која му се касније тешко осветила.

Пораз Црне Горе значио је и ликвидацију херцеговачког устанка. Омер-паша поново је обећао амнестију устаницима и позвао Вукаловића да склопе споразум. На састанку Вукаловића са херцеговачким везиром Хуршид-пашом, који је сдржан у Дубровнику, одлучено је да се Вукаловић постави за бимбашу над 500 пандура, које је сам бирао, са задатком да чува ред и мир на граници. Све њих плаћала је Турска. Овај споразум пружао је знатније уступке пограничном појасу. За протекло време, као и за три идуће године, народу је било опроштено плаћање трећине и десетине. Висина пореза је фиксирана на један дукат по кући, а десетина је требало да се плаћа у новцу. Ово последње било је касније неповољно за рају.

Међутим, одлуке овог споразума, нарочито обавезе према Луки Вукаловићу, нису биле тачно извршаване. Турци су га намерно запостављали, и када су га с херцеговачким главарима крајем 1862 године позвали да дође у Мостар на договор, он се томе није одазвао. Односи Вукаловића према турским властима поново су се погоршали, а и са Цетињем је био у завади. Кнез Никола именовао је за главног претставника устаника у Херцеговини гатачког војводу попа Богдана Зимоњића и овластио га да преговара с Турцима. Бањани, Пива, Гацко и Дробњаци нису тада хтели признати Вукаловићеву власт, него су слушали наредбе кнеза Николе. Пошто су се, по савету са Цетиња, споразумели с херцеговачким везиром, они су добили одобрење да се не покоравају Вукаловићу. Ситуација у коју је запао навела га је да у септембру 1864 године још једанпут покуша да дигне устанак. Са својим одредом он је напао на Крстац, а постигао је и неколико мањих успеха у сукобима с турским пограничним посадама. Због става кнеза Николе, који није хтео помоћи ову акцију, Вукаловић је остао усамљен, његов потхват није успео, и он је маја 1865 године емигрирао у Русију.

Овај трећи устанак у источној Херцеговини, који се такође претворио у црногорско-турски рат и завршио поразом Црне Горе, ипак је херцеговачким пограничним племе-

нима донео знатније уступке. То је допринело извесном смиривању пограничног појаса, који је дотада увек био спреман да се дигне на оружје против турске власти.

* * *

Основна слабост свих сељачких покрета, буна и устанака у Босни и Херцеговини до шездесетих година прошлога века била је у томе што су били локалног карактера, међусобно неповезани и засебно вођени. Како се услови под којима је живело сељаштво нису побољшавали, узроци незадовољства и спремност сељачких маса на отпор и даље су остајали. Ситуација у Босни и Херцеговини била је бременита револуционарним покретима. Хајдучија, као израз народног незадовољства, стално се појачавала по босанским планинама, нарочито око 1869 године. Незадовољство због турске управе избило је на површину и 1868 године. Повод за ово било је увођење нових пореза које је наметала турска централна влада. Дошло је до отворене буне у Тешњу, Бихаћу и Бањој Луци. Босански везир морао је лично са својом војском отићи у Тешањ и похапсити вође незадовољника, да би буну угушио у зачетку. Немири су се јавили и у Градачцу, Маглају и Тузли. О свим овим догађајима много је писала штампа у Аустро-Угарској Монархији и очекивала је да ће избити устанак великих размера.

На чело борбе против турске власти ступа шездесетих година нови грађански нараштај и малобројна домаћа интелигенција, коју претстављају учитељи и свештеници. Турска власт „због велеиздајничког рада" оптужује 1868 године неке свештенике и трговце из Херцеговине, Бање Луке и Босанске Градишке. Пред судом је тада одговарао и управитељ бањалучке богословије, познати револуционар Васо Пелагић. Осуде турских власти за овакав рад биле су релативно благе, јер се Турска бојала међународних компликација.

У време владе кнеза Михајла, тј. шездесетих година прошлог века, његов министар Илија Гарашанин организује по Босни и Херцеговини врло живу национално-ослободилачку агитацију. Без ослонца на Србију и Црну Гору у то доба не води се никаква ни национална ни политичка акција у Босни и

Херцеговини. Борбени покрет „Уједињење омладине српске“ (1866—1872 год.), који је био одраз потребе и расположења младе српске буржоазије, нашао је доста присташа у Босни и Херцеговини и одиграо важну улогу у припремању новога устанка. Нове друштвене снаге, млада српска буржоазија и интелигенција, раде живо да се организује национално-револуционарни покрет и да се у њега укључе и сељачке масе. Тиме су се задатак и програм овог покрета проширивали и све изразитије стицали особине народно-ослободилачког устанка и буржоаско-демократске револуције. Из ових разлога можемо све немире, буне и устанке до седамдесетих година XIX века, узевши их у целини, сматрати као уводне борбе и припреме за претстојећи одлучан сукоб између угњетених и угњетача у Босни и Херцеговини, који је почео 1875 године.

УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ 1875—1878 ГОДИНЕ

ПОЧЕТАК УСТАНКА И БОРБЕ 1875 ГОДИНЕ

Тек што је прошла једна деценија од задњег херцеговачког устанка, а у народу се почео припремати нови. Устанак су желели како сељаци, који су сваке године давали све више разних пореза, тако и трговци, који су тешко подносили скученост трговине, условљену друштвено-политичким односима. Исто тако повећава се број хајдука. „То су углавном одметници који су се замјерили турским властима. Њих народ свуда помаже и поред прогона од стране заптија. Није била ријеткост, да су код једног истог домаћина и у једно исто вријеме ручали или коначили и Турци и хајдуци: први у кући а други у колиби, или у шуми близу куће.“[1] Они такође успешно утичу на стварање борбене атмосфере и спремност народа, нарочито сељака, да ступе у оружану акцију.

У спонтаном отпору што га је народ давао онима који су наплаћивали неподношљиве државне дажбине и заптиским патролама, све више су се почели истицати појединци који од обичних потлачених људи постају главни организатори припрема устанка, а доцније и његови вођи. Најистакнутија личност у току припрема устанка јесте Јован Гутић, сељак, који је био повезан са сточним трговцем Симуном Зечевићем. Зечевић је био погодан за испитивање расположења граничних племена према Црној Гори, куда је могао путовати неопажено, тобоже трговачким послом. Када је Јован Гутић сазнао преко Зечевића да су погранична племена, а такође и Црногорци, веома распо-

[1] Ристо Пророковић, Невесињска буна 1874, Београд, 1905, стр. 40.

Narodno Pozorište Bosne i Hercegovine
VIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
BANJA LUKA

Војвода Богдан Зимоњић
(1813—1909)

жени да помогну оружану акцију у Херцеговини, дошао је на идеју да сазове састанак угледних људи који су спремни за борбу против турске власти. Тако је и дошло, августа 1874 године, до првог састанка, коме су присуствовали Јован и Михаило Гутић, Симун Зечевић, Илија Стевановић, Тривко Грубачић, поп Петар Радовић и Продан Рупар. Тако је било оформљено прво устаничко руководство, састављено од седам чланова, који су на том првом састанку поставили задатак да сваки од њих разговара са по неколико оданих и према Турцима непомирљивих људи, те да дознају какво је њихово мишљење о дизању устанка. На основу ове анкете требало је донети одлуку за даљи рад.

После неколико дана одржан је и други састанак руководства, на коме је констатовано велико расположење народа за борбу, па је, према томе, донесена одлука да почну припреме за устанак. Да би осигурали што више пушака и муниције и имали помоћ са стране, а нарочито Црне Горе, која је била најближа, они одлуче да пошаљу једну делегацију на Цетиње. Под видом да носе жалбу против турског насиља, коју је имао Турцима да преда кнез Никола, делегација је уствари требало да усмено изложи потребе за устанак и тражи да се тачно одреде дан и место пребацивања оружја и муниције у Херцеговину. На трећем састанку, одржаном 8 септембра 1874, одређена је делегација за Цетиње, коју су сачињавали: Јован Гутић, Симун Зечевић и Милош Кешељ. Они су, почетком октобра, тајно отпутовали у Црну Гору и изнели свој захтев. Кнез Никола им је одговорио да још није време за устанак и да причекају погодније дане. Међутим, делегација је била упорна у тражењу подршке, нарочито у помоћи у оружју и муницији. Најзад јој је обећано да ће се у пролеће дотурити оружје и муниција у Бањане.

Делегација се неопажено, путујући ноћу, вратила у Херцеговину и саопштила вођству резултате преговора.

Неколико дана после повратка делегације долази до драматичних догађаја у Подгорици, чије су последице биле у тесној вези са даљим преговорима о устанку.

Деветнаестог октобра 1874 Перо Дрекаловић-Ивановић убио је у Подгорици усред дана Јусуф-агу Мучину, поверљиву личност турске власти, који је митио кучке главаре да се не отцепе од Турске и не траже прикључење Црној Гори. Нањућени, Турци исеку Перу ножевима, а потом зађу

по улицама, похватају око 20 Црногораца и побију их. Али се ни тиме нису задовољили, него појашу коње и разлете се по околном пољу, где убију још неколико невиних сељака.

Покољ је изазвао велико огорчење у Црној Гори. Народ је тражио одмазду за проливену крв. Овај догађај имао је великог утицаја и на почетак устанка у Херцеговини.

Првог новембра је у селу Лукавцу (југоисточно од Невесиња) одржан и четврти састанак вођства, на коме је пала одлука да се устанак подигне исте јесени и да се одмах упути на Цетиње друга делегација ради тражења помоћи у оружју и муницији.

Турске власти у Невесињу сазнале су за одлазак прве делегације на Цетиње, за тамошње преговоре и припреме за устанак. Јован Гутић био је оптужен као главни покретач и одмах је издата наредба да се, у року од 24 часа, доведе у Невесиње. 8 новембра стигло је 12 заптија у Зови До, али је Гутић благовремено умакао у планину Глог. Заптије су наредиле сеоском старешини да одмах искупи село и крене у потеру за Гутићем. Старешина је сакупио људе, али им је поручио да жене и децу склањају из села, како би могли да заједнички изврше напад на заптије. Осетивши шта им се спрема, заптије се повуку у Невесиње.

Покрет у Зовом Долу захватио је и село Лукавац и сва околна села. Гутић се исте вечери вратио кући у Зови До и већ сутрадан, 9 новембра, одржан је опет састанак вођства. На том састанку одлучено је да делегација обавести кнеза о новим догађајима — о већ свршеној чињеници да се народ побунио и склања у планине, да устаници немају оружја и муниције, да се пристизање турске војске може очекивати сваког дана. Да би заварало траг, вођство је поднело неколико жалби против насиља месне власти и ступило у преговоре са претставницима турске власти из Мостара.

Кнез Никола је примио делегацију на Ријеци Црнојевића, али овога пута још одлучнији да одложи устанак. И поред затегнутости са Турском, повећане подгоричким покољем, он није хтео да се упушта у рат. Такав његов став био је нарочито дошао до изражаја после измене мишљења са руском владом поводом подгоричког догађаја. Тада су се у Петрограду осећали немоћним да узму покровитељство над једном оружаном акцијом на Балкану, у којој би водили

главну реч и имали од тога за себе користи. То је и сам кнез Никола признао пред главарима и изјавио: „Чујте, браћо! двије и по цијеле године треба причекати, докле дође вријеме за устанак; а то је, докле се Русија спреми да објави рат Турској. Но се врните дома и живите с Турцима како знате."[1] Међутим, он је морао да призна како је црногорски народ решен да помогне своју браћу, па је на истом састанку изјавио: „Моји Црногорци ћели би, да се крваво свете Турцима, ма залуду: ја сад не могу друго, но да чекам до бољег времена."[2]

Када се делегација вратила и саопштила поруке кнеза Николе, настало је код народа Херцеговине разочарење. Нада на помоћ била је изгубљена, жене, старци, деца у збеговима, а зима на помолу. Заптије су често крстариле по селима и будно пратиле кретање истакнутијих људи. Чланови вођства, знајући шта их чека у селу, крили су се по шумама. Договорено је да се 19 децембра искупе у засеоку Стевановића Торине (југоисточно од села Лукавац), а затим да се пребаце у Црну Гору.

Видећи какво је расположење народа, турски званични кругови били су спремни на попуштање и давање извесних повластица побуњеним селима, јер је сваки нов унутрашњи потрес претстављао нову опасност.

По примеру Невесињаца, децембра 1874 године дошло је до првог састанка најборбенијих људи Билећког и Требињског среза, на планини Видуши, да би се претресла нова ситуација и донеле одговарајуће одлуке. Састанку су присуствовали: Глигор Милићевић, Ђодор Мујичић, Васиљ Сворцан и Сава Јакшић.

У међувремену, половином јануара 1875, убијен је у селу Ргуду, Срез столачки, Мујага Бехмен, лихвар из Стоца, који је тих дана кренуо у обилазак села ради наплате дугова. Ргуђани су се спремали да — по примеру Невесињаца — емигрирају у Црну Гору. Сачекали су насилника Бехмена у Бијелом Потоку и убили га. Трећег дана већи одред башибозука кренуо је у Ргуд ради извршења одмазде,

---

[1] Ристо Пророковић, Невесињска буна 1874, Београд, 1905, стр. 65.

[2] Исто.

али то није могао да учини, јер су сва за борбу способна мушка лица већ била на путу за Црну Гору, и у Грахову су се спојила са Невесињцима. У Грахову су провели зиму многи ускоци, који су само чекали да отопли време и да дигну устанак. Међу њима су се истицали: Јован и Михајло Гутић, Симун Зечевић, Илија Стевановић, Тривко Бува, Тривко Грубашић и Продан Рупар — из Невесињског среза; Јован Џамбет, Пера Муратовић и Радоје Мишановић — из Столачког среза; Глигор Миличевић и Васиљ Сворцан — из Билећког; Вукота Канкараш и Машан Вукачић — из Гатачког. Они су остали у Црној Гори све до маја 1875 године, али нису прекидали везе са својим народом у Херцеговини. Редовно су слали поједине људе ради обавештења о расположењу народа, истовремено шаљући му поруке да ће се ускоро вратити и започети борбу за ослобођење.

У пролеће долази у Далмацију аустриски цар Фрањо Јосиф I и обилази пограничне области. Путовање његово по Далмацији, које је трајало два месеца, многобројни његови састанци са претставницима католичке цркве и осталих делегација из пограничних места Херцеговине и примање писмених жалби против турских насиља — били су смишљено изведена политичка демонстрација, која је требало да помогне аустриској дипломатији да припреми терен за своју оружану интервенцију у Босни и Херцеговини. Католички клер је у извођењу тог плана обилато давао своју подршку аустриској влади. 2 маја цар је стигао у Котор, где се, 3 маја, састао са кнезом Николом.

Херцеговачки вођи устанка били су позвани на Цетиње да им се објасни став црногорске владе, где су стигли 3 маја.

Кнез Никола врати се на Цетиње истог дана. Није се могло сазнати о чему је расправљао са аустриским царем. Позваним вођама изјавио је да је молио цара да посредује код Порте како би се побољшало стање устаничког народа, а поред тога да Порта одобри повратак кућама 120 Херцеговаца који су били пребегли у Црну Гору.

Ускоро после тога долази до интервенције Аустрије у Цариграду, која тражи да Порта својим реформама предухитри евентуални устанак и да се емигрантима омогући некажњен повратак кућама. Под утицајем тешке ситуације, Порта је прихватила захтеве великих сила дајући, на првом месту, општу амнестију. Кнез је, обавештен о ставу Порте, позвао на

Цетиње водеће људе из Херцеговине и саопштио им одговор Порте, која је одобрила њихов повратак кућама. Такође им је рекао да не изазивају Турке, јер још увек нема услова да почне једна оружана акција која би се успешно завршила. Међутим, херцеговачки вођи нису тако мислили. За њих је био меродавнији став црногорског народа и пограничних племена. Када је вођство устанка било убеђено у то да ће народ прихватити борбу, одлучило је да изради план акција, које је требало да почну што пре. Дан почетка устанка није одређен, али сваки члан вођства је имао одмах да почне припреме у свом крају и, када чује пушке у Невесињу, да ступи у акцију. Устанички план за прве акције у Херцеговини је изгледао овако: „Друм Столац—Невесиње да затворе у Предољу: Јован Џомбета, Лука Мишковић и Перо Муратовић, но овај последњи да се свагда налази на Ргуду, па ако би Турци и тамо ударили, да их дочека са Ргуђанима, ако ли би сва сила навалила уз Предоље да притече у помоћ првој двојици; друм Требиње—Билећа да затворе на Јасену: Саво Антић, Јован Зотовић, Ђуран Поповац и Јеремија Вучинић; друм Билећа—Невесиње да затворе на Дивине: Раде Бабић, Мрдак Лубурић и Панто Вујовић; пут Љубиње—Дабар да затворе на Радини у Крстачама: Глигор Милићевић, Лука Дангубић, Томо Делић и Ћетко Милидраг; друм Габела—Столац да затворе: Миха Братина и Симо Качунар. Ђоко Вишњић и Вукота Канкараш да загрозе гатачким Турцима с леђа; но ако би Турци ипак пошли на Невесиње, да их у Студеном Потоку дочекају Тривко Бува и Мићко Гузина, те да им не дају продријети у поље невесињско. Невесињци из поља да изазову Турке како знају, али да не ступају у борбу док не буду нападнути.“[1]

Требало је да устаници одмах у почетку ослободе један од централних делова — невесињски крај, и да се та ослобођена територија у почетку одржи, а касније да се устанак постепено и са ослонцем на њу проширује у свим правцима, нарочито према Црној Гори.

Устаничко вођство је приступило извршењу задатака одмах чим је прешло у Херцеговину — почетком јуна 1875 године.

---

[1] Ристо Пророковић, Невесињска буна 1874, Београд, 1905, стр. 134—135.

Турци, да би унели смирење у масе, воде преговоре са главарима побуњених села и, преко комисије одређене непосредно од Порте, обећавају олакшице у порезима, али истовремено захтевају да се протерају из њихове средине хајдуци Перо Тунгуз и Филип Ковачевић, који су пре почетка устанка вршили мање препаде на Турке. Устаничко вођство, чувајући добро у тајности свој план устанка, а плашећи се да би ови хајдуци неким непромишљеним актом могли осујетити припрему и извођење устанка по плану, обећали су да ће их истерати из своје средине. Између хајдука и вођства није било неслагања, само што су хајдуци захтевали да устанак почне одмах, а вођство је хтело да, ма и у најкраћем времену, прикупи извесну резерву муниције „док не прибаве бар толико џебане, са колико би могли одбити прву турску навалу".[1]

Вођство је, такође, било ставило у задатак сељацима да праве летње торове у скривеним планинским местима, где би се приликом устанка могла, евентуално, склонити стока и део становништва. Наређења чланова вођства народ је без поговора извршавао. Колико су имали угледа у народу види се и по једној изјави Тривка Буве: „Моји Колешчани слушају ме добро. Они су готови да се на моју ријеч одмах дигну."[2]

Између народа и турске власти све више су се заоштравали односи. Те године, 1875, Турци су подигли десетину која је „упола повећана тако да је то била права и истинска петина".[3]

Поред тога заптије почињу у све већем броју и све чешће да залазе у села. Услед тога „свет се склањао од Турака, држао се планине и спречавао турским одредима да му се врзу по селима. И сами вођи покрета нерадо су се састајали с Турцима и живели су по планинама полу-хајдучким животом".[4]

Хрватски сељаци доње Херцеговине, под вођством дон Ивана Мусића, запосели су, 3 јула, кланце и важније раскрснице с чврстом одлуком да се боре док не извојују „ски-

[1] Ристо Пророковић, Невесињска буна 1874, Београд, 1905, стр. 153.

[2] Исто.

[3] Мило Вукчевић, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876, Цетиње, 1950, стр. 102.

[4] Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878 године, Београд, 1930, стр. 53.

нуће турске руке са себе". Поседнута су села Крупа, Дреновац, Драчево и још нека друга; Крупа зато што се из ње могло спречити продирање турских снага из Габеле, Почитеља и Мостара, а Дреновац зато да се стане на пут продирању из Стоца.

Изгледало је да започиње прави устанак, али су се умешали католички свештеници, који су, под утицајем Аустрије, почели да одвраћају народ од њега. После десет дана опет су се смирили.

Из депеше босанског валије од 28 јула, упућене у Мостар, види се да је добијено писмено обећање од мостарског бискупа Краљевића „да од стране габелског становништва, које је изразило своју покорност, неће бити никакве штете царској (турској) војсци". Дервиш-паша се захваљује бискупу и успостављају присне везе. „Велику хвалу изразио је господину бискупу Краљевићу за његово корисно настојање, што је потпуно умирио католике његове дијецезе."[1]

Али за бискупом Краљевићем ипак не полазе сви католички свештеници и Хрвати. Борбу против Турака је наставио и непрекидно се до краја устанка борио дон Иван Мусић, који постаје једна од водећих личности и организатор устанка у селима Попова Поља. Његови борци, којих је било око 400—500, издржали су многе окршаје и непоколебљиво се борили до задњег дана. Они су почели борбу скоро голоруки. Дон Иван Мусић каже да „нису имали пушака ни топова, без којих се не узимљу земље и градови".[2] Али то није омело Хрвате да буду активни учесници у херцеговачком устанку. „Заратисмо с Турцима — каже Мусић — у једно братство се сложисмо да бијемо и гонимо душманина с наше дедовине."[3]

Перо Тунгуз, који је још раније био добио поруку од вођства устанка да напусти територију где се он припремао, јер је својом акцијом реметио устанички план, није прихватио поруку вођства. Са својом четом стигао је у ноћи 4/5 јула на планину Бишину и поставио заседу у кланцу на Четној Пољани (на друму Мостар—Невесиње). Ту је освануо 5 јула. Око 9 часова наишао је тим путем турски караван,

[1] Извештај барону Родићу, Државни архив, Задар, бр. 159.
[2] Мило Вукчевић, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876, Цетиње, 1950, стр. 238.
[3] Исто.

на који је испаљен један плотун, а затим су у једном налету сасечени пратиоци. Погинуло је седам Турака, а заплењено 30 коња, натоварених храном за војску у Невесињу.

Ова Тунгузова, иако усамљена и на своју руку предузета акција била је увод у почетак оружаних борби народног устанка.

Погибија Турака на Четној Пољани изазвала је велико узбуђење. Јединице турског гарнизона у Невесињу и тамошњи башибозук кренули су у потеру за хајдуцима. Околна села сматрала су да је тај покрет турских трупа уперен против њих. Вођство устанка састало се у селу Биограду (јужно од Невесиња) и одмах упутило курире у сва оближња села да узбуне народ и припреме за акцију. О правцима покрета турских јединица и заптиских патрола није се ништа знало. Све је било у знаку очекивања и спремно да се Турцима одлучно одупре. После тродневне неизвесности чуло се о покретима заптија, које су већ крстарилe и по шумама. Неко је обавестио руководство устанка да су они опколили, у планини Грбљу, једног Невесињца. Јован Гутић и остали устаници нису много чекали. У јачини од око 80 људи, са њим на челу, одмах су пошли према заптијама, трудећи се истовремено да заузму што погодније положаје за борбу. И заптије су такође почеле да поседају положаје. Тако је уз брдо Градац изнад села Крекова дошло до утркивања у томе ко ће пре заузети што боље положаје. Када су дошли једни према другима, заповедник заптија је позвао устанике да се разиђу, што су они одбили, а то је већ био знак за почетак борбе. Одмах је настало пушкарање, које је трајало до пред мрак. Турци су имали једног мртвог и једног рањеног, а устаници нису имали губитака. Тако је, 9 јула 1875 године, пукла чувена „невесињска пушка", која је наговестила почетак новог ослободилачког устанка у Херцеговини.

„Невесињска пушка" била је манифестација одлучности народа да, оружјем у руци, дође до своје слободе. То је био бојни поклич, који је убрзо покренуо Херцеговце да неколико година воде жестоку борбу против Турака. Међутим, Порта је у почетку потценила „невесињску пушку" и сматрала је то као обичан локалан конфликт, који ће моћи бити ликвидиран без ангажовања јачих снага. Очигледно, била је потцењена снага једног малог народа који, када крене у борбу за слободу, може много да учини.

Порта је после „невесињске пушке" послала своје претставнике у Невесиње, који су имали задатак да придобију Херцеговце за мирно решење спора. Али њихова одлучност да воде борбу била је већ толика, да их од ње нису могла одвратити никаква привлачна обећања Турака. Они су, преко својих преговарача, тражили од цариградске комисије да им се укину дажбине и нови терети, а истовремено су се спремали за устанак.

Тек што је прошло неколико дана, долази до другог сукоба. Турска власт постаје све одлучнија да употреби низам, који дотада није ступио у борбу. Тако већ 24 јула први пут употребљавају низамске јединице. Тога дана су четири чете низама извршиле напад на устанике код Добре. Турци су сматрали да ће устанике наћи неприправне за одбрану, јер је пре неколико дана цариградска комисија водила разговоре са њима. Међутим, они нису веровали турским лепим речима. Иако су били бројно слабији, успели су да одбију низамске јединице. Овај успех имао је велико морално дејство на устанике не само невесињског краја него и широм Херцеговине. Невесињцима се придружују Бобани, Површани и Шумани. Када су, 6 августа, извршили поновни напад са низамом, Турци буду још јаче поражени и сатерани у сам град. Овај други пораз изазвао је забринутост и у самом Цариграду.

Тек тада увиђају у Цариграду да су њихове снаге у Херцеговини недовољне, јер су све до августа 1875 године, када су послали појачање преко Клека, имали тамо само четири табора редовне војске — низама, укупне јачине 1800 војника, који су били овако распоређени:

два табора и једна брдска батерија у Мостару;

један табор у Требињу и караулама у његовој околини (Зупци и Клобук);

две чете и једна батерија у Никшићу;

преостале две чете биле су подељене као посада важнијих караула у осталим деловима Херцеговине;

ескадрон коњице у Фочи.

Све ове снаге у Херцеговини биле су под командом

Селим-паше, који је био потчињен Дервиш-паши, главном заповеднику турске војске у Босни и Херцеговини.[1]

Када је примио извештај о избијању устанка у Херцеговини, Дервиш-паша је имао у Босни свега 4000 војника низама, распоређених по гарнизонима Сарајево, Тузла, Бања Лука и Травник. Дознавши за устанак, издао је наређење да се ти расположиви табори упуте у Мостар и да се, помоћу њих, угуши устанак. За попуну посаде у наведеним гарнизонима позвао је под оружје из Босне и Херцеговине резервно људство — редиф.

У том истом периоду стижу нове јединице и из Турске. Тако је већ 16 августа стигло четири табора низама са задатком да појачају гарнизон у Требињу. Иако су се убрзо нашли пред веома јаким непријатељским снагама, устаници нису клонули духом. Расположење њихово за борбу против Турака постајало је све јаче, јер баш у истом времену у Херцеговину стижу и повољни гласови: прво Козара, а затим и други крајеви Босне устају такође у борбу за своје ослобођење. Херцеговци више нису сами. Њихову борбу са пажњом прати народ и у Србији и у Црној Гори.

Симпатије српског и црногорског народа према устаницима постају главни узрок наглој промени званичног става Београда и Цетиња.

Под притиском свег црногорског народа кнез Никола стаје на страну устаника. 20 августа одржава тајни састанак на Ловћену (Иванова Корита) са најистакнутијим црногорским главарима. Састанку је присуствовао и један део устаничких вођа из Херцеговине и неколико претставника из Васојевића. Кнез Никола на састанку изјављује да ће свим средствима помагати устанак и одређује свог таста, војводу Петра Вукотића, да њиме руководи. Два дана пре овог састанка, Вукотић је у том циљу отишао на Грахово и одатле је за читаво време устанка руководио борбом.

Тајни састанак на Ловћену и на њему донесене одлуке имали су велики значај за даљи развитак устанка у Херцеговини. После тога ће он још више ојачати, добити чвршће организационе форме и стално бити материјално потпомаган из Црне Горе. Али, у одређивању Петра Вукотића да ру-

[1] Charle Yriarte, Bosnie et Herzegovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection, Paris, 1876, стр. 267.

Војвода Пеко Павловић
(1828—1905)

ководи устаничком борбом види се и жеља кнеза Николе да цео покрет у Херцеговини потчини себи и онемогући јачи утицај српске династије.

Од ловћенског састанка Црна Гора, иако тајно, шаље све више и помоћ у људству. Честа је појава, већ у првим месецима устанка, да из Црне Горе прилазе устаницима читаве наоружане чете, којима руководи чевски командир Пеко Павловић. Чим је почео устанак, кнез Никола га је упутио у Херцеговину и он је, као искусан ратник, убрзо задобио поверење устаника и постао један од најутицајнијих вођа устанка.

Неколико дана после ловћенског састанка одржан је, 27 августа, други састанак, у Врањској, који организују Мићо Љубибратић и Алекса Јакшић по повратку из Србије. Љубибратић је раније учествовао у Вукаловићевим устаницима и био врло популаран међу Херцеговцима. Овог пута дошао је у Херцеговину да као добровољац помогне устаницима, а, изгледа, намера му је била да устанак узме у своје руке. Састанак је, одржан под његовим руководством, био уствари нека врста скупштине херцеговачких првака из срезова Невесиње и Гацко и од Пиве и Рудине. Позив на ову скупштину упућен је свим Херцеговцима „без разлике вјере". Неким муслиманима су Љубибратић и Јакшић посебно објаснили циљеве устанка и обавестили их о питањима која ће се расправљати на скупштини. Овом позиву одазвали су се неки виђенији муслимани из Невесиња и Плане, изјавивши да прихватају услове (међу којима решавање аграрног питања и укидање неравноправности) који су им нуђени.

На скупштини су се расправљала врло важна питања: о ставу устаника према страној дипломатији, о ставу Србије и Црне Горе према устанку, о набавци оружја и муниције, а „главни закључци кретали су се и око боље организације устанка, око израде неке врсте ратног плана".[1]

Према овоме плану, акције устаника имале су се у почетном периоду ограничити само на герилске форме борбе. На састанку је, поред осталог, расправљано и о избору главног команданта херцеговачке устаничке војске и разматрана могућност образовања привремене устаничке владе.

[1] W. Rüstow, Der Krieg in der Türkei, Zürih, 1877, стр. 103.

На скупштини су херцеговачки прваци израдили и две прокламације: једну за потлачене масе, којом се позивају на општи устанак, а другу за домаће муслимане, у којој се они позивају да приђу устанку и истиче да ће бити равноправни са немуслиманима кад се ослободи земља од заједничког непријатеља — османских Турака. Тих дана устаницима је пришло 150 муслимана из Плане.

На састанку није донета никаква одлука о избору главног команданта и образовању привремене владе, јер је кнез Никола баш у вези са овим питањима имао сасвим супротно гледиште. Нарочито је био одлучан противник стварања привремене устаничке владе, и ни у ком случају није хтео да било коме препусти руковођење устанком. Да би осујетио Љубибратићеву тежњу да устанак узме у своје руке и да се веже за владу Србије, он је Пеку Павловићу поставио задатак да има „расћерати пошто-пото скупштину".[1] У духу ове наредбе Пеко шаље неколико својих људи, који ухвате Љубибратића и тако га претуку да се ради лечења морао повући у Дубровник.[2]

Тако од закључака ове скупштине — иако су за развитак устанка били врло значајни, јер су били постављени на широј платформи — није остало ништа. Љубибратић се после оздрављења обратио кнезу Николи, жалећи се на поступке према себи. Кнез га је на то позвао к себи, с њим се „видио и објаснио", доделио му титулу војводе и дозволио му да оде у Херцеговину „без икаквог специјалног старјешинства".[3] И после овог догађаја, између Љубибратића и Пека Павловића, као и између осталих устаничких вођа, долазиће повремено до спорова, крупнијих или ситнијих, што ће донекле негативно утицати и на саму борбу против Турака.

Премда се припреме за почетак устанка нису свугде добро извеле, он се брзо ширио по целој Херцеговини. Кметови су се масовно дизали у борбу. Нарочито су се дизали сељаци из невесињског краја, где су услови за устанак били доста повољни. За непуна два месеца устаници су по-

---

[1] Споменица о херцеговачком устанку 1875 године, Београд, 1928, стр. 109.

[2] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 35.

[3] Исто, стр. 36.

палили скоро све карауле и знатан број муслиманских села на путевима и важнијим раскрсницама Невесињског и Гатачког среза.

Охрабрени дотадашњим успесима, устаници су, 23 августа, извршили напад на јако утврђену кулу на Крстацу, коју су убрзо разорили, а посаду посекли. До овог напада је морало доћи ради несметаног кретања устаничке војске у будућим акцијама. После њега устаницима су била отворена врата кланца Дуге, а турској војсци пресечена једна од најважнијих комуникација на правцу Скадар—Подгорица—Никшић—Гацко—Мостар.

Два дана после ове акције дошло је до већег сукоба на Звијерињу (Невесињски срез) између устаника и турских јединица. У тој борби учествовало је око 700 устаника и око 3000 турских војника регуларне војске. Борба је била оштра, али није имала неког нарочитог значаја за даљи развитак устанка. У њој је убијено око две стотине турских војника, а устаници су имали око четрдесет мртвих.

Како су устаници овладали селима у горњој Херцеговини, бегови и аге склонили су се у утврђене градове, где су их турске трупе штитиле од устаника. Турци у почетку устанка нису имали већих снага, те нису смели ни вршити озбиљније нападе на устаничку територију. Због тога су устаници, кад су овладали главним путевима и на њима уништили турске карауле, вршили нападе и на већа насеља — касабе.

Први такав напад извршен је, пред зору 29 августа, на Невесиње. Припреме за напад извршио је војвода Петар Вукотић. По његовом наређењу сакупило се до тога дана око 700 Црногораца и око 2700 устаника у котлини Слато (око 20 км југоисточно од Невесиња). Ту је разрађен и план напада. Како је Селим-паша на пет дана пред напад отишао са четири табора војске из Невесиња, према Гацком и Мостару, у Невесињу је остало 370 војника низама, нешто башибозука и недалеко од града, у Оцацима Љубовића, 300 коњаника.

Пре него што је извршен напад, устаници су морали, ради заштите позадине и слободе кретања, заузети утврђење у селу Корита (на раскрсници путева око 20 км јужно од Гацка, а око 22 км источно од Слата). Око 500 устаника изненада је напало на ово турско утврђење и брзо га на јуриш

заузело. Том приликом су заплењене знатне количине оружја и муниције.

Напад на саму варош Невесиње почео је из три правца: с југозапада — са положаја Гребак, са истока — из Невесињског Поља, и северозапада — из подножја Вележа и Градине. Један одред блокирао је утврђени Оџак, у коме се налазила јака посада, одакле је Невесиње заштићавано с југоистока. Приближавање граду вршено је под заштитом мрака. Чим је свануло извршен је општи јуриш. Устаници су продрли у варош и, као бујица, бацили се на непријатеља. Турци, иако су у први мах били изненађени како временом извршене акције тако и силином удара, упорно су се бранили отварајући пушчану паљбу из кућа и ровова, а топовску из утврђења.

Борба, која се водила целог дана, била је жестока са обе стране. Уколико је недостајало муниције, употребљавано је хладно оружје. До предвечерја варош је била освојена и већином спаљена. Остатак посаде повукао се у тврђаву и, уз подршку артиљерије, давао очајан отпор. Како су турске трупе ту имале неколико топова и браниле се уз то и енглеским пушкама — острагушама, тврђава није освојена, и устаници су се морали повући.

У борбама за варош устаници су запленили велику количину муниције, пушака острагуша и разног материјала, новца, хране, хладног оружја и неколико хиљада грла стоке. Устаници, који дотле нису имали довољно оружја, наоружали су се тим отетим оружјем. Турци су у овом нападу према подацима војводе Гавра Вуковића[1] имали око 500 мртвих, а устаници свега 74.

Премда устаници нису потпуно заузели Невесиње, овај напад подигао је њихов углед пред целим светом, и то баш уочи доласка европске комисије, која је требало да посредује између Порте и њих.

После успешног напада на Невесиње, распоред устаничких снага и стање устанка у појединим крајевима Херцеговине били су овакви: устанак у доњој Херцеговини у околини Требиња, Корјенића, Шуме и Попова Поља није имао још такве размере као у северној. Код Љубиња устаници су

[1] Војвода Гавро Вуковић, тадашњи секретар црногорске владе, касније министар спољних послова Црне Горе.

Војвода Миђо Ђубибратић
(1839—1889)

вршили нападе на карауле и уништавали њихове посаде. Дабарско Поље остало је и даље у рукама устаника; борбе су пренесене у околину Стоца. Један одред контролисао је комуникације које воде са запада и југа ка Требињу; један одред опседао је Гацко; Невесињски одред налазио се на сектору од Корита до Бањана; један јак одред држао је терен Пиве и Голије; војвода Зимоњић био је са својим одредом у околини Невесиња, а потом је упућен на терен Гатачког среза.

Крајем августа број устаника, заједно са црногорским четама, достиже 10—12 хиљада. Устаници се у то време сврставају у чете и одреде. Одреди имају неједнак број чета. Било је одреда од 200, а негде и од 1600 људи. Поред Пека Павловића и Миће Љубибратића, старешине одреда били су још: Лазар Сочица, војвода пивски, Богдан Зимоњић, војвода гатачки, Максим Баћовић, војвода бањански, Милентије Перовић, војвода шумски, Петар Радовић, војвода невесињски, дон Иван Мусић, војвода поповски и др.

Наоружање устаничке војске у почетку устанка било је разноврсно. Било је пушака (кремењача и остругуша) разних модела и калибара. Но, био је велики број бораца и без пушака; неки су опет имали сабље или ножеве, али су се и они постепено наоружавали отимањем оружја од непријатеља.

У исто време Турци у Херцеговини располажу са 48 топова и преко 15 хиљада људи, укључујући ту и башибозук, од кога је око трећина била смештена по гарнизонима.[1]

Велику помоћ пружали су устаницима готово сви наши народи, нарочито Црногорци и Срби. У свим већим местима оснивани су комитети који су имали за циљ материјално потпомагање устанка. Највећу помоћ су давали комитети основани на Цетињу, у Београду, Новом Саду, Загребу, Трсту, Дубровнику и др. Ови комитети су, поред прикупљања помоћи у новцу, намирницама и другим потребним средствима, организовали и добровољце које су слали у устаничке редове. Исто као Срби и Црногорци, и Хрвати пружају велику материјалну помоћ устаницима, посебно њиховим многобројним избеглим породицама. У овом служи за пример ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штрос-

[1] Извештај барона Родића, Државни архив, Задар, бр. 1849.

мајер. Велик број Словенаца такође је давао знатне прилоге појединим комитетима.

Не само што су наши народи са великим симпатијама пратили херојску борбу устаника него су и знатан део европске јавности и напредни људи у свету, међу којима и Ђузепе Гарибалди, били на страни устаника. Тако се на почетку устанка оснивају и у многим европским центрима комитети за помоћ устаницима. Међу њима знатну помоћ су послали комитети из Венеције, Беча, Лондона, Рима и других градова.

Премда устаници, према свом броју, нису имали још ни приближно довољно оружја и муниције, они ипак врше нападе и на веће турске јединице и утврђења. Кад год би која турска колона кренула, била је нападнута од већег или мањег броја устаника. Тако је 9 септембра нападнута једна турска колона — састава три табора пешадије, ојачаних с два пољска топа — која је носила воду и намирнице посадама у Зупцима. (Како се завршио овај сукоб није познато.)

Неколико дана касније, 15 септембра, 800 устаника напало је на терену Равно, у близини Гацка, 3000 турских војника. У борби, која је трајала осам часова, Турци су на бојишту оставили 200 мртвих и рањених војника. Да не би доживели још већи пораз, повукли су се у село Липик. Устаници су запленили знатну количину намирница и оружја.

Војвода Лазар Сочица, без договора са осталим војводама, напао је 20 септембра поново на Невесиње. Међутим, како су његове снаге биле мале, а турске војске било много више него приликом првог напада, он се морао повући изгубивши притом 70 људи.

Кад су Турци, 21 септембра, покушали да нападну устанике у Слушкиндолу, доживели су још један пораз. У том нападу учествовало је два табора војске, већи број бегова и ага и башибозук из Требиња. Од устаничких вођа ту су били Пеко Павловић и Максим Бањевић са 800 бораца. У једном снажном противнападу устаници су натерали турске трупе у бекство, тако да су оставиле на месту борбе преко 100 мртвих и рањених, међу којима и седам бегова. Устаници су ту такође отели од турских војника и 25 коња натоварених сабљама и пушкама остругушама.

Помоћу трупа којима су дотле располагали у Херцеговини, Турци нису били у стању да угуше распламсали устанак. Због тога су били принуђени да, поред мобилизације

редифа, шаљу нове трупе из саме Турске. Тако је у другој половини септембра дошло, у малој луци Клек, до другог искрцавања регуларних турских трупа, јачине четири батаљона, упућених из Цариграда. Кад су Мићо Љубибратић и Пеко Павловић сазнали за овај долазак, одмах су решили да се са својим одредима, јачине 2000 бораца, пребаце у доњу Херцеговину са циљем да заузму Клек и онемогуће искрцавање турске војске.

Дугим усиљеним маршем из Зубаца преко Попова Поља одреди су стигли, 30 септембра, у Прапратницу, једно село које води од Клека за Столац (4 км западно од данашње железничке станице Хутово). Ту су поставили заседу и сачекали турске трупе, које су, после искрцавања, кренуле за Столац. Кад су наишле, устаници су извршили напад на предња два табора, који су маршевали без уобичајеног осигурања, и тим изненадним нападом изазвали панику у њиховим редовима. Без већег отпора, оба табора набачена су на мочваре код Хутова, где је знатан део уништен. До потпуног пораза није дошло зато што су у отсудним тренуцима ступила у борбу заостала два табора и што се истовремено месту борбе приближавала једна нова турска колона од 1600 војника са два брдска топа, која је маршевала из Мостара за Клек да прихвати искрцане јединице. Како им је претила опасност да буду потпуно опкољени, устаници су избегли нови сукоб повлачењем ка истоку, одневши са собом неколико стотина заплењених пушака (острагуша и мартинки) и веће количине муниције и хране.

Вест о великом успеху код Прапратнице убрзо се раширила по целој Босни и Херцеговини. У то време устанак се шири и у долини Лима, где су устаници већ били пресекли све комуникације које воде ка Сарајеву. Осим тога, овај успех утицао је и на остале покрете турских трупа и самим тим омео тадашње планове турског командовања.

Премда устаника у ово доба има велик број, ипак они не врше нападе на веће градове. Разлог лежи у томе што уопште немају топова, а и у експлозиву и пушкама су у првим месецима доста оскудевали. И поред тога, они су својим честим акцијама и смелошћу да се готово у свакој прилици боре и против јачих турских снага, за кратко време блокирали неколико већих турских гарнизона. Тако је град Никшић од самог почетка устанка био отсечен од свих спољних веза, а

тврђава Горанско такође. У Невесиње, Гацко и Билећу Турци су могли долазити и из њих одлазити само са већим снагама, па и оне су скоро сваки пут биле нападане од устаника.

Крајем септембра устаничко вођство нашло се пред врло тешким проблемима. Услед насталих великих киша и приближавања зиме морало је да се брине и о хиљадама избеглица које су оставиле своје домове и склониле се у шуме и бајте. Избеглице су још од почетка устанка почеле прелазити у суседне земље, али највеће пребацивање је извршено током октобра. Тако се око четрдесет хиљада избеглица склонило на аустриску, а око двадесет хиљада на црногорску територију. Док се нису пребацили у суседне земље, њих су одреди морали осигуравати од изненадних турских напада. Услед тога, иако су се скоро свакодневно водиле мање борбе, овог месеца није било већих акција.

Други важан проблем који је захтевао хитно решење био је проблем лечења и неге рањеника, чији је број у свакодневним борбама све више растао. Дотада су рањеници лечени по колибама, без лекарске помоћи, и неговани на најпримитивнији начин. Тек када се комитет за помоћ устаницима са Цетиња заузео, упућена су из Аустрије четири лекара са хируршким инструментима и лековима. По њиховом доласку многе приватне куће и школе на правцу Хум—Грахово биле су претворене у привремене болнице.

У то време конзули европских сила настојали су да дође до примирја између Порте и устаника.

Међутим, борба се и даље настављала. Од већих борби вођених у току октобра, најважнија је добро организован напад, под командом Лазара Сочице и Богдана Зимоњића, на турске карауле дуж Пиве и горњег тока Дрине. Устаника је у тој акцији учествовало око хиљаду. Њихов изненадни удар био је толико јак, да се посаде нису могле одупрети. Карауле су биле брзо освојене, посаде уништене и заплењене знатне количине разног материјала.

У једном извештају кнезу Николи, од 17 октобра, војвода Богдан Зимоњић, који је командовао одредом Гачана и Голијана, каже да су његови одреди освојили и 49 турских караула на простору Гацко, Голија, Бањани.[1]

[1] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 96.

Велики број караула срушен је и у околини Невесиња, Пиве, Билеће, Стоца, Дабра, Шуме, Попова, Зубаца, Корјенића, Корита итд. Устаници су их морали заузимати по сваку цену, јер су оне спутавале слободу кретања и ометале извођење већих борбених акција. Ниједан већи покрет није се могао извршити а да се не наиђе на једну или више караула. Освајање караула захтевало је много људских жртава, јер су заузимане без топова и експлозива.

Крајем октобра одреди Лазара Сочице и Пека Павловића сјединили су се у области манастира Пиве и, са 5000 бораца, извршили потпуно окружење турске тврђаве Горанско. Даље, на југу, 3000 устаника држало је кланац Дугу и на тај начин онемогућило Турцима сваку везу на комуникацији Никшић—Гацко.

Како су тада Турци у великом броју били концентрисани по градовима, то су устаници, најчешће, вршили нападе на турске колоне које су излазиле из њих да снабдевају удаљеније гарнизоне и посаде. Нарочито су Турци били присиљени да великим снагама осигуравају снабдевање гарнизона Никшић, Горанско и Билећа, који су били стално опседнути или су се у њиховој близини налазиле веће снаге устаника. Устаничко руководство редовно је обавештавано о сваком покрету турске војске. Његова обавештајна служба, која се ослањала на цео потлачени народ, а и на поједине претставнике великих сила, била је врло добро организована. Од ње је, почетком новембра, добијен извештај да ће турска војска са комором кренути из Клека за Требиње. На ову вест руководство је одмах оформило два одреда. Први одред, којим су командовале војводе Богдан Зимоњић и Лазар Сочица, имао је задатак да се приближи Клеку, да ту, на погодном месту, сачека непријатељску колону и да је нападне и уништи. Други одред, којим је командовао Пеко Павловић, посео је положај на прилазима Требиња и у заседи чекао турске трупе које је требало из града да крену у сусрет турској војсци из Клека. Чим су се прве трупе удаљиле од Клека, биле су нападнуте и присиљене на повлачење. Тако исто нападнуте су и трупе које су им пошле у помоћ из Требиња и, уз губитке, одбачене су назад. У борби код Требиња погинуло је око 200 турских војника, а устаници су имали 18 мртвих и 25 рањених. Успеси

код Клека утицали су да је настало врење међу хрватским сељацима у околини Габеле и Љубушког.

Од почетка устанка у Херцеговини, град Никшић био је опседнут, тако да му помоћ није могла стићи ни са које стране. Опкољена турска војска гладовала је, и била би принуђена да се преда устаницима да јој благовремено није пристигла помоћ. Први озбиљнији покушај деблокирања извршен је 26 септембра. Тог дана упућене су у том циљу неке турске јединице, али су на маршу биле тако снажно нападнуте од већег броја устаника, да су се морале повући.

Последњих дана октобра постављен је Реуф-паша за заповедника свих трупа у Херцеговини. У исто време стигле су у Клек нове турске јединице под командом Халил-паше, а било је најављено пристизање и других појачања. Када је Реуф-паша стигао у Мостар, почео је одмах да врши припреме да тврђаве Горанско и Никшић ослободи опсаде и снабде их борбеним потребама. У том циљу хитно је издато наређење Шефкет-паши у Гацку да са јачим снагама што пре деблокира првенствено тврђаву Горанско.

Шефкет-паша је прикупио у Гацку 10 табора пешадије, укупне јачине 5000 војника и, са 6 топова, 9 новембра кренуо према Равну. Устаници, који су били обавештени о овом покрету, оставили су ради даљег опседања Горанска 2000 бораца, а остатак, од три хиљаде бораца, под командом Лазара Сочице, Пека Павловића и Богдана Зимоњића, посео је густе пошумљене висове теснаца Пресјека (око 4 км северозападно од утврђења Горанско) и део висоравни Гласовита и Модра, где је, у заседи, требало сачекати турске трупе и задати им главни удар. Том приликом је један мањи одред, под командом Максима Бањевића, посео северне висове теснаца Муратовиће, са задатком да изврши удар у леви бок турске војске. Шефкет-паша је 10 новембра продужио свој марш ка Муратовици, с намером да пре пада мрака стигне у Горанско. Када је посео Равно и улазио у муратовички теснац, устаници су, како је била велика магла, пустили да им непријатељ приђе на најближе отстојање, и на тај начин су са неколико плотуна извршили десетковање челног одреда, који је, захваћен паником, почео отступати и повлачити за собом и главнину. У том моменту извршен је напад и у леви бок, а мало затим и општи јуриш са главним снагама. До пада мрака вођене су огорчене борбе. Главнини турских снага успело је ипак да

Војвода Иван Мусић

се повуче, прикупи и утврди на вису званом Гласовита. Но, морал јој је био толико пољуљан, да је и тај положај морала пре сванућа напустити и повући се према Гацку, оставивши у заштитници око 150 војника.

Кад су, у зору 11 новембра, устаници напали вис Гласовита, наишли су само на ту заштитницу, која се одмах дала у бекство, али су је они пристигли и све поубијали. Усиљеним маршем успело је устаницима да стигну и главнину, те су је гонили све до села Липник, где су их пресрела и снажном ватром артиљерије зауставила јака турска појачања упућена из Гацка.

У овој великој борби устаници су убили и ранили око 800 и заробили 25 турских војника, а запленили 300 остратуша, 20 коњских товара муниције, 50 шатора и веће количине намирница. На страни устаника било је 50 погинулих и 96 рањених. Ту је погинуо и храбри вођ устаника Вуле Хаџић.

Победа на Муратовици подигла је још више значај херцеговачком устанку, и после ње ће се европско јавно мнење више заинтересовати за ствар устаника.

Пораз Турака код Муратовице наишао је и на снажан одјек код турских војних старешина. Иако је њихова војска била много боље снабдевена и многобројнија од устаника, она је врло често трпела осетне поразе, чему су највише доприносиле храброст и решеност устаника да до краја воде борбу за своје ослобођење. Да се и јаке турске посаде у Никшићу и Горанску не би предале, јер им је, услед дуге опсаде, нестало намирница, новопостављени заповедник турских трупа у Херцеговини, Реуф-паша, почео је, крајем новембра, да врши опсежне припреме за дотур намирница и оружја опседнутим гарнизонима.

У току тих припрема успео је да завара устанике о бројној снази својих трупа, тако да они никако нису могли сазнати његове намере и јачину снага.

Кад је руски конзул у Мостару Јастребов обавестио устаничко вођство да се двадесет хиљада турских војника спрема на акцију против устаника, послата је директива са Цетиња да се не прихвата одлучна битка, већ да се устаници у мањим групама распореде по целој ослобођеној територији а да свака група појединачно наноси што више губи-

така турским снагама. Најјаче устаничке снаге биле су распоређене на правцу Пива—Убле Црквичке—Корита.

Међутим, Реуф-паша је у Гацку прикупио свега око 4500 људи, и с њима, 24 новембра, неометан од устаника, кренуо ка тврђави Горанско и снабдео је потребним количинама хране и муниције.

Када се сазнало да је ушао у Горанско са тако малим бројем војника, настало је огорчење у логорима устаничке војске, јер је било много лакше извршити напад на турске трупе у току марша на путу за Горанско него у кланцу утврђене Дуге. Овог пута била је пропуштена идеална прилика да се Турцима нанесе још један пораз. Да је турска војска сузбијена код Равног или Муратовице, постојале би могућности да се Горанско, вероватно и Никшић, убрзо предаду, јер је у њима било нестало намирница.

Другог децембра, одред Пека Павловића — јачине око 500 бораца — однео је лепу победу, у близини варошице Плане, над једном турском колоном упућеном да појача тврђаву Залом (15 км источно од Невесиња). Колону су сачињавала три табора с мноштвом башибозука.[1] Иако је бројна јачина била несразмерна, Пеко се ипак упустио у борбу. Турцима је било успело да опколе одред, тако да је морао водити огорчене борбе да пробије обруч. У једном снажном јуришу успело му је да се пробије, разбије турске јединице и уништи око 300 војника. Устаници су имали само 8 мртвих и 47 рањених бораца. Ова победа подигла је устаницима морал, нешто опао услед пропуштања турске војске за Горанско.

Како је зима била врло оштра и ометала веће акције устаника, то се њихово вођство састало на Грахову и размотрало питање даљег вођења борби. Али ни Турци нису мировали. Утврђењу Горанско успели су дотурити намирнице и појачање, али Никшићу нису. Општа ситуација налагала им је да тај гарнизон појачају што пре свежим трупама и храном. Да би то извео, Реуф-паша је намерно ширио нетачне гласове о кретању својих трупа. Час је протурао вести да ће кренути преко Зубаца у Суторину, час опет да ће из Стоца

[1] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 118.

преко Дабра у Билећу, затим да ће неке трупе упутити из Фоче за Гацко. Ове разне вести уносиле су у вођство доста забуне, због чега је и дошло до састанка на Грахову. На том састанку донета је одлука да се сви одреди прикупе на простору Убле Црквичке и да ту чекају покрете турских снага, јер се одатле могу одреди брзо пребацити на све стране Херцеговине.

Поред свег настојања Реуф-паше да обмане вођство устаника о својим покретима, ипак се одлука да се све снаге прикупе недалеко од Крстаца показала правилном. Знало се да у Никшићу влада глад и да ће Реуф-паша, ако му покуша послати помоћ и намирнице, изабрати за свој пут само један од праваца Крстац—Никшић и Бањани—Никшић. Одреди су брзо стигли са целе територије на ту просторију како би могли благовремено интервенисати и спречити турске намере. Као што се предвиђало, турске трупе кренуле су 21 децембра из Билеће за Гацко. При пролазу кроз село Корита, Реуф-паша је у њему оставио неке мање јединице да, у случају потребе, штите Плану и Гацко. Истовремено је, у циљу извиђања, упутио један део својих снага према Крстацу. После краћег одмора, Реуф-паша је, 24 децембра, кренуо са главнином својих снага из Гацка према Крстацу и Никшићу. Но, чим су дошле у Крстац, те трупе биле су нападнуте од устаника, којима су командовали Лазар Сочица и Богдан Зимоњић. Како су напад извршила само њихова два одреда, Турци су га, имајући ту главнину својих снага, одбили и том приликом убили 30, а ранили 50 устаника.

До овог неуспеха дошло је углавном због неслоге устаничких вођа. Премда је на том сектору било концентрисано око 5000 устаника, а наступало око 8000 Турака, напад се могао извршити успешно, да већина устаничких вођа, међу њима и Пеко Павловић, услед суревњивости није затајила и препустила одреде Сочице и Зимоњића самосталном дејству. Кад су њих двојица видели о чему се ради, и они су се, не дајући снажнији отпор, повукли према Злоступу.[1]

После ове борбе, Реуф-паша је, опрезно и полако, продужио са трупама и комором низ кланац Дугу. Ради осигурања повратка оставио је неке делове на Крстацу и Злоступу,

[1] Мило Вукчевић, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876, Цетиње, 1950, стр. 186.

Хајдучки харамбаша Перо Тунгуз
(1847—1919)

а са јачим снагама маршевао је између караула низ Дугу, које је успут поседао и снабдевао храном и муницијом. Велики снег ометао је осталим устаницима да нападају турске снаге у току марша. Тако је Реуф-паша, захваљујући неслози вођства и временским приликама, неометан стигао у дуго опседани Никшић.

Користећи се покретом турских снага према Никшићу, један део устаника под вођством Пека Павловића изненада је, 27 децембра, напао доста утврђену Плану и у том нападу уништио 30 турских војника и запленио 2600 грла стоке. Устаници су имали 12 мртвих и 8 рањених.

Реуф-паша се убрзо истим путем вратио у Гацко а да ни тада није био ометан од устаника.

Вест о неуспеху на Крстацу брзо се ширила не само у Херцеговини него и ван ње. Са свих страна тражена су обавештења, јер су се ширили противречне вести. Узнемирење је бивало тим веће што руководство из Грахова није давало никаква обавештења о догађајима на Крстацу.

БОРБЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ 1876—1878 ГОДИНЕ

Почетком јануара 1876 године наступиле су велике хладноће. У брдским крајевима Херцеговине снег је спречавао свако кретање, па и покрет турских снага, тако да је наступило затишје у операцијама. Како је основна карактеристика борбе устаника била пресретање турских јединица и изненадни напад и како су њихови покрети у то време били ређи, то је и борби било мање. Велики део устаничке војске прешао је у доњу Херцеговину, где су били повољнији услови за смештај и исхрану.

Но, истовремено, то су били дани појачаног раздора између вођа устаничке војске. Тих појава било је још од почетка устанка, а резултат су, углавном, следећих слабости: није постојало једно јединствено војно руководство, које би централизовало рад и командовање устаничким јединицама; самосталност вођа и њихова честа размимоилажења у разним питањима слабили су јединство устаника и снагу устаничке војске. Најзад, наведене слабости постале су погодан терен за развијање личних амбиција најистакнутијих вођа и њихових тежњи за славом, влашћу и првенством. Све су се те

слабости негативно одражавале на јединство и чврстину војне организације устаничке војске. Иако се устанак развијао већ пола године и узимао широке размере, ипак му је недостајао основни елеменат — добра организација. Услед тога било је слабости и у извођењу војних акција. Тешко је било испољити јединство у борби одреда раштрканих по читавој Херцеговини. Сама организација омогућавала је руководиоцима одреда и јединица да раде како сами нађу за сходно. Тако је до неслагања долазило и за време борби, као што се десило приликом последње борбе на Крстацу, где су Сочица и Зимоњић захтевали извршење напада на један начин, а Павловић на други. Један осетнији неуспех имао је за последицу да се све размирице још изразитије испоље. Зато је неуспех на Крстацу био повод за јачање нетрпељивости између вођа устанка. Једино захваљујући непосредној интервенцији кнеза Николе дошло је до попуштања затегнутости, која је претстављала највећу опасност за опстанак и даљи развитак устанка.

Кратко затишје у почетку јануара 1876 године искоришћено је да се изврши чвршћа организација устаничке војске.

После дужег саветовања кнеза Николе на Цетињу са својим саветницима и главарима и саветовања војводе Петра Вукотића на Грахову са херцеговачким вођама устанка донета је одлука о новој организацији устаничке војске. Војвода Петар Вукотић био је признат за главног команданта целокупне војске у Херцеговини, са седиштем у Грахову. Поред њега, у руководству[1] устанка за Херцеговину, које је тада одређено, најважнију улогу имали су: Богдан Зимоњић, Лазар Сочица, Максим Бањевић, Пеко Павловић, Трипко Вукаловић, Ћетко Пејовић, Драго Обренов, Милован Бошковић и Перо Радовић. И овога пута, услед спољно-политичких разлога, Вукотић је морао тајно да одигра улогу главног команданта. Без обзира што су велике силе знале да Црна Гора утиче на развој устанка и да њиме руководи, јавно постављање Вукотића за главног команданта устаничке војске било би материјални доказ који се могло користити против Црне Горе, и то на првом месту Турска. За посредника између Вукотића

[1] Војвода Гавро Вуковић у својим мемоарима ово руководство назива генералштаб.

и осталих чланова руководства био је одређен поп Ристо Ковачевић.

После саветовања на Грахову војска је била оформљена у батаљоне, чете и водове. Тих формација је било и дотле, али њима није била обухваћена читава војска. Мноштво одреда било је расуто по свим крајевима, и као такви, необједињени, слабили су убојну моћ устаника. У новоформираним јединицама одређене су одговарајуће старешине, а била су израђена и правила за сву војску. Заведена је била безусловна послушност млађег. У интересу конспирације рада и осигурања успеха забрањено је било старешинама и устаницима ма какво дописивање изван Херцеговине које би се односило на ствари устанка. Старешина или устаник који би се нашао да лута на терену без нарочитог одобрења имао је бити предат ратном суду. Уведено је вечерње поименично прозивање бораца у четама. Створен је и административни орган, додељен руководству, који се имао старати о исхрани, убојном материјалу и осталим потребама војске. Тиме је требало олакшати посао руководству и дати му више могућности за решавање војних питања и припремање јединица за борбене акције.

Све ове мере умногоме су допринеле да устаничка војска спремна дочека нове окршаје са Турцима, у којима ће однети неколико сјајних победа.

Али то време је и Турска искористила за припремање за што оштрији обрачун са устаничком војском. У том циљу је смењен дотадашњи главни турски заповедник у Херцеговини, Реуф-паша, а на његово место је постављен Муктар-паша, присталица оног ратоборног дела у Турској који у преговорима није видео никакву гаранцију за окончање устанка. 1 јануара 1876 године искрцао се у луци Клек, одакле је кренуо за Требиње, где је сместио свој штаб. Његов долазак означавао је наставак још жешће и теже борбе између турске војне силе и устаничке војске. Наравно да је и у следећим сукобима тактика устаничке војске и даље остала иста — герилска. Наиме, борбе ће, углавном, зависити од покрета турских трупа којом приликом ће их устаници — бирајући најповољнији моменат, у зависности од времена и терена — сачекивати и уништавати. Однос снага и степен наоружања диктирали су и одговарајућу тактику.

Стање у коме је Муктар-паша затекао своје трупе у Херцеговини није било завидно. Иако је од августа 1875 до јануара 1876 године било упућено у Херцеговину око 30000 војника, ипак је у времену када је он примио дужност било за борбу способно само око 15000 људи. Многи батаљони били су спали на 300—450 људи. До опадања је дошло услед сталних борби против устаника, услед неуредне исхране, болести, дезертирања и слично. Последица свега тога била је да Турци у то време нису могли предузети неки организованији подухват у циљу уништења устаника, изузев што су повремено вршили покрете ради снабдевања гарнизона и појединих утврђења који су били под сталним ударом устаника.

Осамнаестог јануара кренуо је из Требиња један одред турске војске, јачине 5 табора и 400 башибозука, са 6 топова, да обезбеди пренос хране друмом Дубровник—Требиње. Сазнавши за овај покрет, Пеко Павловић је донео одлуку да нападне тај одред. Његов одред, од 1500 војника, био је распоређен дуж друма Дубровник—Требиње, јер је и раније очекивао покрет турских јединица тим правцем. Командант турског одреда, пошто је одмакао од Требиња, оставио је топове са заштитницом на положајима код тврђаве Дужи, а са остатком трупа требало је да поседне положаје дуж друма како би следећег дана био обезбеђен и слободан пут комори из Дубровника за Требиње. План устаника био је: не нападати обезбеђење, већ сачекати следећег дана комору и напасти је. Међутим како се турско обезбеђење почело одмах укопавати и утврђивати, Пеко је закључио да поред тако утврђеног обезбеђења неће бити у стању извршити успешан напад на комору. Зато је одлучио да нападне трупе које су се почеле утврђивати. Напад је извршен истог дана, и то на положајима између Радовановог Ждријела и Глухе Смокве. Огорчена борба водила се три дана и завршила се тешким поразом турске војске. Првим нападом устаници су поколебали одбрану турских јединица, које су одмах почеле напуштати своје положаје да би отступиле ка Требињу. У то је опкољен један табор низама, који је у току следећа два дана био већим делом уништен. Турски губици у овој борби износили су 400 мртвих, а број рањених био је знатно већи. Устанички губици износили су свега 76 мртвих и рањених. Другога дана борбе погинуо је

чувени бањански војвода Максим Бањевић, чија је смрт претстављала велик губитак. Иако, због младости, није имао неку нарочиту руководећу улогу, био је чувен са своје изванредне храбрости, као и претходне војводе из његове породице, који су сви погинули на бојном пољу.

Озлојеђен овим поразом, Муктар-паша је почео да припрема нови поход против устаника. Победа му је била потребна како ради подизања иначе врло слабог морала својих трупа тако и ради консолидовања њиховог положаја у Херцеговини. Зато је, у највећој тајности, прикупио 16 табора војске, и у ноћи 29/30 јануара кренуо из Требиња према одреду Пека Павловића који се налазио код места Црна Река, недалеко од Пољица (у Поповом Пољу). Брзим и неочекиваним нападом, који је био добро припремљен, успео је да изненади устаничку војску, тако да се она још у почетку борбе нашла опкољена са запада и истока, а са севера јој је била река Требишница, која се у то доба није могла прегазити. Једини излаз био јој је — бар како је Муктар-паша мислио — отступање на југ и прелаз преко аустриског земљишта, што је, најзад, и био најважнији циљ турских старешина, јер би по преласку границе устаничке снаге биле разоружане од аустро-угарске власти. Устаницима је овога дана била наметнута борба не само против далеко јачег непријатеља већ и под врло неповољним условима. Читавог дана устаници су успешно одолевали нападима јаких турских снага. Пошто је претила опасност потпуног опкољавања устаници су се ноћу, помоћу неколико пронађених чамаца, пребацили код села Драчева на десну обалу Требишнице, а потом, идући поред Љубиња и Билеће, окупили се у Зупцима. У овој борби имали су преко 100 мртвих и рањених. Турцима није успело да искористе овако згодну прилику за уништење једне веће устаничке јединице. Захваљујући сналажљивости и одважности својих вођа и бораца, она је успела да избегне потпуно опкољавање. Али то није сметало сујетном Муктар-паши да извести своје претпостављене у Цариграду да је извојевао „једну велику победу која треба да учини крај устанку“.[1] Иако је борба била огорчена и завршила се устаничким неуспехом, он ни у ком случају није могао по-

[1] Мило Вукчевић, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876 године, Цетиње, 1950, стр. 210—211.

служити као основ тврдњи Муктар-паше о брзој ликвидацији устанка. Устаници су успели да избегну уништење, а овом победом могло се турско руководство користити искључиво у политичке сврхе, на првом месту у сврху подизања врло слабог морала својих трупа. Да ова победа није могла утицати на промену курса у извођењу операција против устаника показали су каснији догађаји. И даље су турске трупе морале да воде борбе не за уништење устаничке војске, него за благовремено снабдевање изолованих гарнизона. Значи, борбе су, у већини случајева, почињале у време када устаници изврше напад и на месту које је за њих било најподесније.

Читава прва половина 1876 обележена је појачаним радом српске и црногорске владе на преговорима о савезу и заједничкој акцији против Турске. Ти преговори су били нарочито интензивни крајем фебруара, када на Цетиње долази делегат кнеза Милана, саветник Ранко Алимпић. Очи вођа устаника и читавог херцеговачког народа биле су упрене према Цетињу, одакле су се очекивали резултати преговора.

Турско руководство за Херцеговину добро је схватило ситуацију у којој су се налазили устанички вођи и њихове јединице. Знајући да је устаничка војска тих дана била раштркана по Херцеговини, а мисао вођа, од којих су поједини и присуствовали преговорима (поп Богдан Зимоњић), била везана за догађаје на Цетињу, решили су да искористе тај погодан моменат за снабдевање својих трупа у Горанску. У том циљу у Гацку су окупљене јаче турске снаге и упућена је храна за Горанско. Неометани од устаника, Турци су почетком марта успели да неопажено унесу храну. Сазнавши за ово, устанички одреди под командом Лазара Сочице и Пека Павловића хитно су се пребацили на Муратовицу са задатком да ту сачекају повратак турских јединица. Враћајући се према Гацку и не мислећи да на том правцу може бити устаника, турска колона кретала се без довољно осигурања. Устанички одреди били су вешто маскирани, па их непријатељ није приметио све до оног момента када је био дочекан пушчаном ватром. Колона је налетела на скривене устанике и није имала времена да благовремено заузме борбени поредак, због тога што су устаници извршили жесток јуриш. Изненађену колону захватила је паника и није се могла сре-

дити за отпор. Већи део јединица дао се у бекство, не заустављајући се до Ченгића куле у Липнику (село око 8 км југоисточно од Гацка). Када су остали одреди устаника чули пушчану ватру, упутили су се према друму Гацко—Горанско нападајући стално новим снагама развучену колону, која се једва бранила и, уз велике губитке, по деловима стигла у Гацко. Када је посада у Гацку чула паљбу и осетила да се она приближава, упућен је један табор са два топа да прихвати јединицу која је ишла из Горанска. Табор је ускоро наишао на делове колоне који су се налазили у бекству. Одлучан и јак напад устаника и растројство прве колоне створили су панику и у овом табору. Убрзо су заплењена оба топа, а већи део табора уништен. Испред села Липника тече поток који у време великих киша толико набуја, да се претвори у праву реку, преко које је опасно превозити се. Јединице које су отступале у нереду збиле су се у густој маси око реке, гомилајући се на скели која је тонула, тако да се велики број Турака подавио. Густе масе око обале биле су изложене жестокој ватри и оштрим јуришима. Гоњење је престало касно у ноћи. У току ове борбе — која је почела код села Смријечна (око 2 км од Муратовице према Горанску) и завршила се бекством остатака турске војске у село Липник — устаници су „посекли 800 турских глава", запленили два брдска Крупова топа, 1300 острагуша и огромну количину муниције, мноштво сабаља и других ствари. Осим тога заплењен је велики број коња и мазги.[1] Сама чињеница да је у овој борби „посечено 800 турских глава" — не узимајући у обзир број рањених, који су спасени, и број потопљених приликом пребацивања за Липник — речито говори о јачини са којом су устаничке јединице извршиле напад, а плен од 1300 острагуша показује да је број турских жртава морао да буде већи. Иако нема података о губицима устаника, када се узму у обзир начин на који је напад извршен и паника која је завладала код непријатеља, може се закључити да су губици били незнатни.

Ова друга борба на Муратовици првих дана марта 1876 године спада међу најзначајније победе над Турцима од почетка устанка, не само зато што је непријатељ претрпео

[1] Гавро Вуковић. Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 168.

осетне губитке већ и зато што се одиграла у времену живе дипломатске активности између великих сила за решење херцеговачког питања. Ова победа и постојећи услови допринели су да се захтевима устаника поклони већа пажња, и у решавању њиховог питања тражи и њихово мишљење. Углед устаника је јако порастао у очима шире јавности, и целокупна европска штампа доносила је опширне вести о овој победи.

После борбе на Муратовици, у току марта није било неких значајнијих сукоба са Турцима. Турско руководство извукло је горко искуство из овог свог пораза. Оно је схватило да се без јачих снага и добре припреме не сме упуштати у сукоб са устаничким снагама, чију је јачину овога пута добро осетило. Поред тога, у овом времену су вођени живи преговори између Аустрије и Турске о окончању устанка, слате ноте и вршена измена мишљења. Тада се воде преговори о закључењу примирја између устаничких и турских снага, за које је време, на састанку у Суторини, требало приволети устанике на обустављање непријатељстава. Али мањих акција је ипак било. Од њих је важно поменути напад војводе Зимоњића и његових устаника на турску јединицу која је снабдевала караулу на планини Смедеревцу. Ова је караула — која се налази у кланцу Дуги — удаљена од осталих утврђења која обезбеђују пролаз овим кланцем, те је било тешко снабдевати је храном. Из велике куле у Ноздрама (налази се отприлике на средини кланца) упућена је храна за посаду у караули на Смедеревцу. Јединица која је носила храну била је приликом повратка нападнута од устаника из заседе, тако да је одмах била растројена и дала се у бекство. У овој борби погинуло је преко 50 војника низама.[1]

Велике победе устаника у Херцеговини учиниле су Аустро-Угарску још активнијом у њеним плановима за окончање устанка у своју корист. Питање слободе народа Босне и Херцеговине било је оно чега се Аустрија највише плашила. Слобода народа Босне и Херцеговине, и то слобода извојевана њиховом властитом борбом, не само да би онемогућила аустриске аспирације на те покрајине, већ би могла послужити и као путоказ у борби народа Аустро-Угарске

[1] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 174.

BANJA LUKA

Војвода Лазар Сочица
1838—1909

Монархије, који су већ на дневни ред истицали питање свога националног ослобођења. Зато она врши притисак на Турску да у што краћем року закључи примирје са устаницима. У преговорима за закључење примирја био је са турске стране одређен и Муктар-паша, као султанов опуномоћеник. Иако је био противан примирју, као и остали меродавни фактори у Турској, ситуација у којој су разговори вођени приморала га је да пристане на њега. Споразумом од 28 марта предвиђено је примирје у трајању од 12 дана (почело је 1 априла). У времену примирја извршене су припреме за суторински састанак, који је у то време одржан.

С обзиром на то да Порта ни овом приликом није мислила изићи у сусрет захтевима устаника и да је у војничком обрачуну гледала једини могући и по њене интересе најцелисходнији начин за решење устанка, то је преговоре и примирје турско руководство за Херцеговину искористило за припремање за нове борбе, које су уследиле првих дана после завршетка примирја.

Муктар-паши су од јануара до марта 1876 године пристигла појачања од 8000 војника низама, те је у времену када је требало наставити операције имао укупно 22000 војника. Ако се од тога броја одбију посаде многих утврђених места, онда снага која му је стајала на располагању није била довољна да једним замахом ликвидира устаничку војску, тим пре што се она никада није целокупна налазила на једном месту, него је вешто комбиновала маневар и изненадни удар, већином нападала из заседа или вршила препад за време марша, брзо нестајала и поново се појављивала онде где су јој се најмање надали. Према томе, Муктар-паши је и даље био основни задатак: борити се за слободу комуникација и снабдевање тврђава и градова који су се налазили у устаничкој блокади.

Као први и најхитнији задатак постављао се дотур хране и осталих потреба Никшићу. У времену примирја прикупио је Муктар-паша у Гацку 20 табора низама и 2000 башибозука. Са овом војском, јачине око 15000 људи и 2 батерије и са храном коју је требало дотурити, кренуо је 13 априла, првог дана после завршетка примирја, пут Никшића. Продор је требало да буде брз и изненадан како би се са што мање жртава постигао циљ, што је унеколико и успело. Како се

покрету јачих турских снага правцем Гацко—Дуга—Никшић овога дана устаници нису надали, то је турска колона без нарочитих тешкоћа прешла Крстац и кланац Дугу. Устаници, изненађени брзим и неочекиваним продором, покушали су у последњем тренутку да онемогуће даље напредовање, и, као најглавније, да не дозволе пролаз за Никшић.

У поседању излазног дела Дуге — поред јединице војводе Богдана Зимоњића, која се после краће борбе на Крстацу повукла ка Пресјеци — узеле су учешћа јединице Сочице и Павловића, које су у међувремену пристигле и поселе положаје. Сутрадан, 14 априла, турска војска наишла је на југоисточни излаз из кланца Дуге, који су биле запоселе јаче устаничке снаге. Развила се жестока борба, која је трајала читав дан и ноћ, да би се, са несмањеном жестином, наставила и у току следећег дана. Тек око подне Турцима је пошло за руком да потисну устанике, али је тај успех био незнатан, јер нису успели да дођу до Пресјеке, већ су их устаници задржали код Старе Карауле испред села. Уто су почеле пристизати и остале устаничке јединице које се у почетку напада нису нашле на овом терену, тако да је Турцима претила опасност опкољавања. Поред тога, у току овог тродневног пробијања кроз устаничке положаје, турске су трупе — поред претрпљених губитака — биле до те мере исцрпљене, да нису биле у стању да наставе даљи пут за Никшић, и зато им је једини излаз био да се што брже повуку за Гацко. Та одлука је и донета. У ноћи 15/16 отступила је главнина турске војске са положаја Стара Караула, и 16 ујутру осванула је код карауле Ноздре. Иако извршено у току ноћи, повлачење није изненадило устанике. Намере непријатеља одмах су откривене, и устаници су их гонили за читаво време њихова повлачења. Активност устаника била је толика да су успели још одмах да опколе једну јединицу јачине 1000 војника. Сазнавши за поход Муктар-паше, турски гарнизон из Никшића упутио је 16 априла део своје посаде да сретне колону која је ишла од Гацка како би што пре била у град убачена жељно очекивана храна и друге потребе. Устаници су истог дана успели да сузбију турске снаге које су биле изишле из Никшића и да их поврате у град. Борба на сузбијању ове јединице никшићког гарнизона онемогућила је да у току тога дана буде ликвидирана

турска јединица која је била опкољена. С друге стране, устаници су рачунали да ће се та јединица морати сама ускоро да преда, па нису предузимали неке веће нападе, него су решили да чекају предају. Као што се види, тога дана је устаничка војска била ангажована на три стране: требало је онемогућити спајање турских јединица из Гацка и Никшића, држати у опсади опкољену јединицу и гонити главнину турске војске, која је отступала. Таква ситуација је омогућила Муктар-паши да се поврати у помоћ опкољеној јединици кад је сазнао да се одвојила од главнине. Иако је пут од Ноздре до Пресјеке врло кратак, ипак се турска главнина морала поново пробијати још читав један дан (16 април) до Старе Карауле да би избавила из обруча јединицу, што јој је тек предвече успело. У току ноћи 16/17 априла турска војска је извршила повлачење од Пресјеке до Злоступа, али јој је зато био потребан читав 17 април да би прешла пут од Злоступа до Крстаца, премда је преко четири пута краћи од првог. Тај пут је био под јаком ватром устаника, тако да су га Турци са великом муком прешли. Тек предвече 18 априла успео је Муктар-паша са десеткованом колоном да стигне у Гацко, све до самог града гоњен од устаника.

За време овог шестодневног марша, праћеног данонoћним борбама, турским трупама не само што није успело да допуре храну Никшићу него су претрпеле и велике губитке: 1200 мртвих и рањених војника, а на страни устаника било је само 25 мртвих и 50 рањених. Муктар-паша, вероватно да би у очима јавности ублажио претрпљени пораз у борби против устаника, шаље извештај у Цариград да његови губици износе свега 86 мртвих и рањених, а да су устаници имали више од 900 мртвих.[1] Нетачност овог извештаја демантовали су сами догађаји. Овако мали турски губици нису могли онако поражавајуће утицати на борбену способност бројчано јаке јединице као што је била она употребљена за снабдевање Никшића.

После овог догађаја наступили су још тежи дани за Турке у опседнутом Никшићу. Услед несташице хране завладала је глад. Град је био тако опседнут, да се није могло у њега ништа унети нити је могао ко изићи да се у најбли-

[1] Мило Вукчевић. Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876 године, Цетиње, 1950, стр. 249.

жој околини било чиме снабде. Неуспех последње експедиције могао је још више обесхрабрити посаду града, која је иначе стојала пред предајом.

С друге стране, Муктар-паши било је јасно да устаници, опијени овом победом, неће обратити довољно пажње према Гацку и да неће очекивати неки нови подухват тих дана, поготову не са тог правца. Све је то утицало на турско руководство да почне ужурбане припреме за нови поход у циљу увлачења хране и осталих потреба у Никшић. У току 10 дана извршене су све припреме за један муњевити продор, каквих је често било у ратничкој каријери овог искусног турског команданта. Тако је 28 априла врло рано кренуо из Гацка са 29 табора низама и 5000 башибозука према Крстацу и Дуги. Како су у то време табори у Херцеговини имали између 400 и 450 војника, то је целокупна експедиција могла бројати око 17000 војника. Процена турског руководства да Крстац и Дуга овог дана неће бити обезбеђени јачим снагама показала се као тачна. На Крстацу, као „главној претстражи" Дуге, није било неког јачег обезбеђења, чиме се објашњава чињеница да су Турци без нарочитих тешкоћа прошли Крстац и упутили се низ Дугу. Обезбеђење марша било је добро извршено, тако да је колона брзо пролазила кроз кланац. Када су устаничке јединице које су се налазиле у околини Никшића обавештене о надирању Турака од Гацка, похитале су да пресретну њихову колону пре него што изиђе из кланца. Под командом Лазара Сочице, Пека Павловића и попа Богдана Зимоњића, 2500 устаника имало је у плану да сачека турске јединице на положајима Оцина Поља на (око 5 км испред Пресјеке у унутрашњости Дуге) и ту их задржи до прикупљања осталих устаничких јединица. Међутим, како је турска колона за читаво време ишла усиљеним маршем, то је на поменуте положаје изишла пре устаничких јединица, тако да су оне овог дана и по други пут биле изненађене налазећи се под ударом ватре са положаја које су хтеле посести и са њих тући непријатеља. Ипак је извршен распоред јединица и поседање положаја. Далеко јачем и за борбу припремљенијем непријатељу устаници нису успели онемогућити извршење задатка. Турци су и даље задржали иницијативу у својим рукама. Устаничка одбрана била је пробијена, па су турске трупе истог дана

пред ноћ стигле до Пресјеке, поседајући истовремено све висове и важније тачке на излазу из Дуге.

Иако су турске трупе пробиле одбрану устаника, њихове јединице нису биле разбијене. Оне су се повукле на околне висове и одатле вршиле сталне нападе на турске положаје у рејону Пресјеке. Муктар-паша је схватио сву озбиљност положаја у коме се налази. Исто онако као што је брзо прешао пут до Пресјеке, тако је морао мислити и о брзини повратка за Гацко, тим пре што су устаници испољавали све већу активност. Зато се са главнином своје војске задржао на Пресјеци, а са 8 табора извршио је обезбеђење пута од Пресјеке до потока Ристовац (у Горњем Пољу, никшићком). Под заштитом овог обезбеђења упућена је на 300 товарних грла храна и остале потребе посади Никшића.

Чим су предате намирнице посади, обезбеђење се са товарном стоком вратило, тако да је ујутру било код Пресјеке. За све ово време главнина турске војске — налазећи се у рејону Пресјеке — била је нападана од устаничких јединица које су настојале да бар у њеном повратку накнаде оно што су приликом њеног доласка због небудности пропустиле. Да би повратак турске војске био што више отежан, по наређењу са Цетиња био је упућен један батаљон црногорске војске (пјешивачки батаљон), који је требало да помогне устаницима приликом гоњења Турака уз Дугу. Такође је у току ноћи стигло појачање од 400 Кривошијана. Појачања су пристизала и са других страна. Тако су устаници 29 рано изјутра били у стању да јачим снагама изврше напад са свих страна. У 3 часа изјутра нападнуте су турске претстраже које су почеле да се у реду повлаче без пружања јачег отпора, јер су турски заповедници мислили да тога дана почне опште повлачење читаве јединице према Гацку. За дужим задржавањем на Пресјеци није више било потребе, јер је главни задатак — снабдевање посаде у Никшићу, иако малим количинама хране и осталог — био већ извршен. На Пресјеци је главнина турске војске ипак морала остати читавог 29 априла, непрестано тучена пушчаном ватром устаника. Око 8 часова ујутро напао је Пеко Павловић — са устаницима који су били под његовом командом — лево крило претстраже која се повлачила. Овај изненадни напад створио је праву панику, тако да се претстража дала у бекство. Паника се убрзо пренела на главнину турске војске,

која се у нереду почела повлачити. Под таквим околностима турске би јединице морале врло брзо стићи у Гацко, али је у међувремену Лазар Сочица са својим одредом пресекао отступницу, тако да ни до Ноздре нису могле доћи.

Сви покушаји Муктар-паше да се пробије бар до Ноздре остали су без успеха. Турске јединице дочекале су ноћ 29/30 на положајима између Пресјеке и Оцине Пољане, притешњене на врло малом простору сталним нападима устаничких јединица. Ноћ би за њих имала још теже последице да устаници нису остали без муниције. То је и омогућило Муктар-паши да се у току ноћи среди и да следећег дана, 30 рано ујутру, почне повлачење, тако да је истог дана предвече стигао у Гацко, пружајући читавим путем отпор устаницима, који су га гонили. Недостатак муниције и овом приликом — као често у току борбе — онемогућио је устаницима да остваре потпуно уништење турских јединица, како су то остале околности омогућавале, и тиме крунишу још једну значајну победу. Тако се завршила ова друга по реду тродневна борба у Дуги, која претставља једну од највећих и најтежих борби од почетка устанка. У њој је погинуло 2000 турских војника и 350 устаника. Да би снабдели посаду опседнутог Никшића, која је бројала 2000 људи, Турци су морали претрпети у два похода толики број жртава (3200) а да снабдевање буде обезбеђено свега за 14 дана. Ако се узму у обзир ти њихови губици — иако им је успело да дотуре храну посади у Никшићу — онда би се пре могло говорити о победи устаника и турском поразу, а не и о неком турском стварном успеху.

Искуство последње битке утицало је на вођство устаника да у својој даљој пракси поклони више пажње тактици и начину ратовања. Наиме, пракса је показала да су устаници у појединим борбама били у стању супротставити се бројно много јачем и материјално боље опремљеном непријатељу, и да у низу таквих борби однесу заслужене победе. Пракса је такође показала да су устаници у борбама у којима им је непријатељ успевао наметнути свој начин ратовања трпели много веће губитке. (У последњих неколико борби, које су садржавале више елемената фронталног начина ратовања, претрпели су осетне губитке.) Зато су после ове последње борбе устаничке чете растурене на ширем простору са задатком даље примене герилског начина ратовања.

У то време воде се интензивно преговори између Аустро-Угарске, Немачке и Русије у циљу доношења практичних одлука за решење босанско-херцеговачког питања и осталих проблема на Балкану. На тој бази је средином маја одржан у Берлину састанак претставника Немачке, Русије и Аустро-Угарске, на коме је, поред осталог, предложено и двомесечно примирје између устаника и Турске. Поред босанско-херцеговачког проблема, Турска је имала неприлика и у Грчкој и Бугарској, а и у осталим деловима царства, што јој је онемогућавало да се концентрише на решавање проблема у Босни и Херцеговини, моментано најтежег и по њене интересе најважнијег. У томе треба тражити недостатак офанзивног духа код турског руководства и његових јединица у Херцеговини. Покрети турских трупа били су врло ретки, тако да у мају и јуну влада мртвило, уствари право, иако незакључено примирје. Да Турци нису били приморани снабдевати храном посаде појединих гарнизона и утврђења, не би се уопште могло говорити било о каквом окршају у том времену. Једина већа борба вођена је крајем маја на Кобиљој Глави (на путу Гацко—Билећа, 12 км југозападно од Автовца). 24 маја кренуо је Муктар-паша са војском јачине 8 табора и нешто башибозука да снабде посаде Никшића, Горанска, Билеће и Требиња. Разлог што је кренуо са овако малобројном војском лежи у томе што је рачунао на раштрканост устаничких јединица.

Муктар-паша је изабрао најкраћи пут за извршење овог задатка — преко Стоца и Дабарског Поља. Чим је Пеко Павловић обавештен о покрету турских снага, одмах је прикупио устанике од Невесиња, Завођа, Гацка и осталих крајева и са њима и својим четама сачекао турске снаге на Кобиљој Глави. Борба је трајала читавог дана. Турска војска потискивала је устанике све до мрака, када се, под заштитом ноћи, извукла из борбе. Њој је успело да дотури храну Билећи и Требињу а остале посаде морале су за то да сачекају другу прилику. У борби је погинуло 470 Турака, а од устаника свега 50.[1]

У току маја и јуна није било неких већих борби и окршаја између устаничких јединица и турске војске, осим

[1] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876, Сарајево, 1925, стр. 211.

окршаја на Кобиљој Глави. Но, то никако није значило да је устанак јењавао. Тројецарски преговори и њихови резултати нису били једина ствар која је тих дана интересовала устанике. Напротив, далеко већа пажња поклањана је догађајима на Цетињу и у Београду. Како су се преговори између српске и црногорске владе ближили крају, пажња устаника била је усретсређена баш на ту страну. Народ Херцеговине видео је са колико љубави народи Србије и Црне Горе прате његову борбу, добро је знао колике су све жртве спремни дати само да би олакшали несносан живот својој браћи у Херцеговини.

Народне масе Србије и Црне Горе притиском на владе својих земаља умногоме су допринеле да се Србија и Црна Гора активније ангажују у помагању устанка и да ступе у заједнички рат противу Турске. Због ових преговора и очекивања њихових резултата тих је дана устанак у Херцеговини био више у стању ишчекивања, да би у погодном моменту узео широке размере. Појаву таквог погодног момента означавала је објава рата Турској од стране Србије и Црне Горе последњег дана јуна, што је устанку у Херцеговини дало нову снагу и боље перспективе. У овоме је херцеговачки народ поред материјалне подршке нашао и извор моралне снаге, што му је помогло да издржи у својој херојској борби. Спремност херцеговачког народа да са још већим еланом настави борбу за своје ослобођење испољила се још у првим данима рата. Чим је црногорска војска прешла херцеговачку границу прикључило јој се 6000 херцеговачких устаника и тај се број из дана у дан повећавао.

Све операције црногорске војске за време овога рата извођене су у заједници са устаничком војском, а герилске акције устаничких јединица биле су по простору и времену усклађене са тим операцијама. И у извојевању најславније црногорске победе у овоме рату, на Вучјем Долу (28 јула 1876), видну улогу одиграли су херцеговачки устаници. Такав случај био је и са осталим борбама и окршајима до 1 новембра 1876. Примирје између Црне Горе и Турске било је закључено за период од почетка новембра 1876 до априла 1877 године. Како су херцеговачки устаници у овом рату били саставни део црногорске војске, то се примирје пренело и на Херцеговину. Са почетком операција црногорске војске у

јуну 1877 године настављене су и борбе херцеговачких устаника. У чувеној бици на Крстацу, у којој су Турци имали 1020 мртвих и 2076 рањених, учествовало је и неколико батаљона устаничке војске, који су предузели неколико јуриша и успешно извршили постављене задатке. И у времену знаменитих бојева кроз Бјелопавлиће у лето 1877 године истакли су се храброшћу устанички батаљони под командом Сочице и Зимоњића.

У заузимању Никшића и његовој блокади, која је трајала 45 дана (од 26 јула до 8 септембра), и у заузимању утврђених караула у кланцу Дуга, утврђене Билеће, Горанска, Црквице и многих других учествовале су и херцеговачке јединице.

Док је црногорска војска до марта 1878 године изводила офанзивне операције у области Бара, Улциња и Скадра, од турског напада са херцеговачког правца штитили су је устаници, с тим што је један њихов део за читаво то време у целој источној Херцеговини непрекидно узнемиравао тамошње турске гарнизоне и посаде. На тај начин устаници су везивали за себе добар део турских снага.

Тако се устанак у Херцеговини тесно везао за новоискрсли рат, у који се у потпуности слио још од првог дана. У овом рату херцеговачки народ није жалио жртве да би извојевао своје ослобођење. Таква спремност његова одржала је снагу устанка за читаво време његовог трајања на високом нивоу. На Берлинском конгресу (од 13 јула 1878 године) донета је одлука о окупацији, и аустро-угарске трупе су у септембру извршиле окупацију Херцеговине и разоружале 6750 устаника, који су пуне три године, под најтежим условима, херојски носили заставу слободе кроз све крајеве Херцеговине, не жалећи ни куће ни породице, па ни своје крви, само да би извојевали своје ослобођење. То је био доказ да је у херцеговачком народу остало још довољно снаге да у новим, повољнијим условима настави борбу за своје ослобођење.

УСТАНАК У БОСНИ 1875—1878 ГОДИНЕ

ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК

Основни узроци избијања устанка у Босни, слично као у Херцеговини, леже у социјално-економским односима, јер су се све више заоштравале супротности између феудалаца и кметова, односно органа власти и народа, а разни порези, дажбине и закупнине су се из дана у дан увећавали. „Трећина и десетина, а уз то и неједнакост пред законом били су најјаче чињенице и потпаљивачи ове буне; то је народ дигло на оружје и у крв натјерало.“[1]

Ради илустрације положаја сељака, из чијих су руку плануле прве ослободилачке пушке, навешћемо два примера: „1) У селу Двориште су повисили закупнину од 80 на 300 дуката. 2) Од села Читлук захтевали су Турци годишње 620 дуката као закупнину десетине, а толико није вредео ни сав приход целога села од марве и од жетве.“[2]

Толико велику закупнину сељаци нису могли платити па је почело све масовније одбијање плаћања закупа, нарочито када је у народ продрла вест да се спрема устанак против Турака.

У припремању устанка нарочито се истицао Васо Пелагић, који, као најватренији социјалистички идеолог, шири револуционарни дух и активно прикупља присталице за устанак. Један од његових најприснијих сарадника био је

---

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 47.

[2] Др Алекса Ивић, Фрагменти из историје босанског устанка 1875—1876, Загреб, 1918, стр. 6.

Васо Пелагић
(1858—1899)

„За мене је највећа награда да радим и умрем у служби истине и правде — у служби социјалистичке пропаганде и науке.“

ПЕЛАГИЋ

Коста Угринић, а затим Манојло Хорваћанин, који заједнички раде на повезивању људи спремних за борбу. Како су они гледали на борбу народа за ослобођење, лепо се види из ових Пелагићевих речи: „...право, слобода и достојанство народа не добија се уступањем, метанисањем и молбама, него борбом и радом".[1] У кућама ових социјалиста састављени су први планови за вођење оружаних акција. Борбеном ставу социјалиста били су блиски хајдуци, чији се број сваке године све више повећавао, јер су насиља турске власти била све чешћа. По селима су поједини виђенији и поверљивији људи деловали у смислу буђења ослободилачке свести и тиме стварали још погоднije услове за прихватање борбе од стране сељака, који су је прижељкивали. У градовима се истичу трговци, који такође желе извојевање слободе. Од трговаца, који претстављају зачетке младе буржоазије, најпознатији су Васо Видовић, Симо и Јово Билбија, Спасоје Бабић и други. Они раде на материјалном обезбеђењу устанка, јер су помоћу својих пословних веза могли набавити оружје и муницију.

Одмах после избијања устанка у Херцеговини настало је још веће врење у Босни.

Организатори устанка увиђају да треба израдити план за његово дизање и искористити расположење народа за борбу. Они одређују 18 август 1875 за почетак устанка.

План је предвиђао развијање војних акција на простору који има ослонац на планине Козару, Просару, Пастирево и Мотајицу. Формирање устаничких јединица требало је извршити 18 августа и истог дана кренути са њима у неколико праваца са циљем блокирања градова и пресецања путева. Један део јединица имао је да блокира Костајницу, Дубицу, Босанску Градишку, Приједор и Босански Нови. За устанике из места према Бањој Луци (Машић, Козарац и Лепенац) било је предвиђено да нападну на Бању Луку и да је заузму, после чега би појачали притисак на блокиране градове како би се они предали. Заузимање Бање Луке имало је да послужи као отварање врата према централној Босни.[2]

Устаничке јединице требало је да се попуне одраслим

[1] Васо Пелагић, Историја Босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 161.

[2] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930, стр. 68.

мушкарцима. 18 августа био је празник (преображење) и народ се окупљао око манастира Моштанице. Устаничке вође су имале да дођу пред масу и да на свечан начин објаве почетак дизања устанка. Било је предвиђено да устаничким јединицама руководи Остоја Корманош, познати хајдук и четовођа. Устаници су се имали распоредити у чете, у којима би изабрали своје командире.

Када је избио устанак у Херцеговини, Турци су тамо пребацили из Босне своје најбоље јединице — низаме, и уместо њих мобилисали редиф. Али, да би уплашили народ, они су истовремено оформили „летеће" чете, које су слали по многим селима. Према писању ондашње штампе и наводима неких историчара[1], требало је да Турци позову резерву и оформе 8 табора редифа. Међутим, они су се прилично нерадо одазивали, тако да је у почетку устанка било оформљено нешто више од половине предвиђених јединица. Редифи су били слабије наоружани него низами. Они су, нарочито у почетку устанка, имали пушке разних типова, међу њима и старијег типа. Иако је било прошло преко 30 година модернизовања турске војске, ипак је мобилизација и прегруписавање или прикупљање снага ишло споро. Редифске јединице, које су биле прилично развучене, јер је око 6000 војника било распоређено по свим гарнизонима и утврђењима, нису имале знатнијег тежег наоружања. У Сарајеву је била једна пољска и једна брдска батерија. Поред тога су имали један ескадрон коњице у Сарајеву и други у Ливну.

УСТАНАК НА КОЗАРИ

Устаничке акције се нису развијале према припремљеном плану. Устанак је почео три дана раније, 15 августа 1875. Непосредни повод био је појачано насиље заптија, које су, под изговором да траже хајдуке, почеле да хапсе и злостављају људе за које су могле претпоставити да су укључени у организацију за припремање устанка. Чим се чуло за прва хапшења и прогоне у неким селима око Костајнице, Градишке, Новог, Приједора и Бање Луке, сељаци су почели да беже у планине и да склањају своје породице

[1] W. Rüstow, Der Krieg in der Türkei, Zürich, 1877, стр. 100; „Застава" бр. 92, августа 1875.

преко границе. У села испод Козаре дошао је делегат босанског валије (бихаћки мутесариф) да насилно прикупи закуп. Турци су појачали репресивне мере и због тога што су били дознали за план и припрему устанка. План су открили неки свештеници које су Турци затворили у Приједору. Народ је на овакав притисак одговорио оружаним устанком. 15 августа дигли су се сељаци из Двориште, Читлука, Петриње, Бачвана, Подбрђана и Тавиње, који су прикупили нешто пушака кремењача сакривених по шумама и пошли из сваког села по неколико под вођством изабраног старешине. Тада је у селу Двориште била једна посада редифске војске од 30 војника, смештена у једној кули. Како су устаничке јединице прихватиле задатак да најпре очисте од Турака своја села, то је још истог дана увече извршен напад на ту посаду, која је после краће борбе била приморана да се преда.

Ослободилачку борбу су одмах прихватили сељаци на простору између Уне, Врбаса и Саве, Новог, Приједора и Бање Луке. Организован је већи број чета, у почетку малобројних (многе од десетак војника). Али, оне су брзо расле, тако да су неке већ после 24 часа имале преко 100 устаника. Није било одређених формација и ограничења у погледу броја бораца. На челу чете је био четовођа — командир. Када би се повећао број бораца у чети, она се делила на неколико одељења, зависно од наоружања, ситуације и броја бораца. Свако је одељење (то је уствари била групица људи) имало свога старешину, који се сматрао као помоћник четовође. Устаници су, у договору са својим четовођама, одлучивали о томе где да поседну положаје или да нападну Турке.

Командовање није било обједињено: није било централне команде која би усмеравала оружане нападе војних јединица и осигуравала координацију на ширем простору, у читавој Босни. Последица оваквог командовања била је ограниченост и скученост у војним акцијама.

Устаници су највише оскудевали у наоружању. Било је веома мало пушака и муниције. У почетку су углавном имали пушке кремењаче. То је било прилично застарело оружје, нарочито у односу на тадашње савремено наоружање, али и њега је било мало. (Често ни сваки пети устаник није био наоружан.) Додуше, устаници су редовно од потучених турских јединица првенствено узимали оружје, али то за њихове јединице није било довољно, нарочито када су бројно

нарасле. У ондашњој је штампи писало: „Све од 20—60 година се лаћа оружја, секира, ханџара, коса, вила и мотика. Пушака премало.“[1]

Кнежпољске чете које су пошле према Уни постигле су већ одмах известан успех. Један део чета се оријентисао на комуникације, други да чисти обалу Уне од турских јединица, како би се на тај начин осигурао прелазак породицама које су бежале на аустриску територију. 15/16 августа 1875 године устаничке чете су извршиле свој први задатак: очистиле су од турских посада простор између Дубице и Костајнице као и граничну обалу Уне, палиле њихове касарне и побиле многе заптије, субаше и бегове, али њихове породице нису дирале. Гранична обала Уне је још истог дана очишћена од турских јединица. На тај начин народ који је масовно прелазио Уну и склањао се преко границе био је обезбеђен од ватре турских јединица и заптија, које су пуцале чим су виделе да неко прелази преко реке, било да су деца, жене или старци. Али ипак је постојала опасност од турских јединица које су биле у Костајници и Дубици. Услед тога су устаничке чете организовале заседе на могућим правцима кретања турских јединица из ових гарнизона. Блокада Костајнице и Дубице је изазвала панику међу Турцима. Тако се у једном аустриском телеграфском извештају из Нове Градишке каже: „И Турци намеравају да беже.“[2]

У Приједорском срезу је формирана једна већа чета од 400 устаника под вођством Пере Бабића. Она је пошла према Приједору и извршила његову блокаду. У наступању је наишла на неке наоружане Турке, које је делом побила, делом заробила, а делом протерала, и беговске чардаке спалила. Устаници су у знак одушевљења палили по брдима ватре које су симболично обележавале ослобођену територију.

Између Босанске Градишке и Бање Луке устаници су већ 16 августа прекинули телеграфске линије. Према многим изворима могло би се закључити да нису истовремено прекинули комуникације између Бање Луке и Приједора. На тај начин су турске јединице и даље могле одржавати везу и

---

[1] „Застава“, бр. 96 од 24 августа 1875, Нови Сад.

[2] Др Алекса Ивић, Фрагменти из историје босанског устанка 1875—1876, Загреб, 1918, стр. 13.

слати појачања, тим пре што су у Бањој Луци биле јаче јединице него у отсеченим гарнизонима. Ова комуникација је послужила убрзо за транспортовање трупа и материјала.

Устанак се ширио истовремено и према Врбасу. Устаничке јединице су се оријентисале на граничне карауле, па су блокирале турске посаде које су се налазиле око ушћа Врбаса у Саву. Турски граничари су отступали из караула и концентрисали се у Босанској Градишки.

После два-три дана борбе устаничке чете су успеле да очисте од турских јединица читаву територију између Бање Луке, Приједора, Костајнице, Дубице и Босанске Градишке. Услед тога су блокирани турски гарнизони тражили појачање и мобилисали све што су могли за борбу против устаника. Но Турци се у почетку нису усудили да изврше ниједан већи испад из града. Они су се ограничили на истурање мањих јединица на комуникације у циљу извиђања, испитивања јачине устаничких снага и евентуалног међугарнизонског спајања. Али су истовремено предузели мере мобилизације у градовима и приступили организовању нових јединица.

Мање турске јединице које су вршиле испаде из гарнизона биле су свугде дочекиване од устаничких заседа. Тако је, 17 и 18 августа, дошло до сукоба у околини Костајнице и Старе Градишке, где се налазила чета чувеног хајдука Остоје Корманоша. Са том четом, која је бројала 20 људи, он је, 18 августа, дочекао турске јединице и одбио их, а већ сутрадан је дошло до јачег сукоба. Остоја је бранио прилазе ка мосту на реци Јабланици. Турска чета која је вршила напад била је бројно јача (50 војника), а напад је извршила усред дана, но убрзо је била заустављена и разбијена. Услед одлучне одбране, Турци су се у нереду повукли и оставили 7 мртвих и још више рањених (у турским јединицама се редовно настојало да се погинули однесу са собом ради свечане сахране). Остојина чета је имала 1 мртвог и 1 рањеног.

Близу Костајнице налазила се чета од 150 устаника под вођством Марка Бајалице и Марка Ђенадије. Устаници су имали успеха док су прикривено сачекивали и изненада нападали Турке који су вршили испаде према Слабињи и оближњим селима. Ниједан покушај Турака да продру из Костајнице ка околним селима није успео: њихове су јединице редовно разбијане и враћане назад уз велике губитке. Ови успеси су подигли морал устаника. Међутим, Марко Бајалица

је преурањено у давању нових и тежих задатака. Чета је извршила напад на Костајницу, што није одговарало односу снага и њеној спремности за заузимање већег и утврђеног места.

За овај напад устаници су били подељени на два дела под командом Марка Бајалице и Марка Ђенадије. Напад је почео 19 августа у 18 часова. Устаници су отворили јаку ватру на источни део града, и турске јединице су се под дејством ватре повлачиле према западу. Напад је настављен и у току ноћи, али не са истом жестином. Недостајало је свежих снага које би проширило успех. Муниције није било довољно, а Турци су се већ били средили. Источни део града је био у пламену и требало је наступати према западном делу. Борба је трајала до 3 часа ујутру. Устаници, потпуно исцрпљени физички, а истовремено оставши без муниције, повлачили су се пред Турцима, који су прешли у противнапад. Устаници су имали 4 мртва и 3 рањена, које су успели да однесу са собом.

Остале суседне чете су такође водиле жилаву борбу против турских јединица, али још нису нападале градове. Оне су сачекивале турске колоне на погодним местима: на друмовима, у кланцима, превојима итд., и редовно односиле победе. Те заседе нису биле бројно јаке. Устаници су избегавали концентрисање снага и фронталне борбе. Они су, например, између Костајнице и Добретине (растојање од око 50 км) поставили три заседе. Прва је бројала осам, а трећа, најјача, 30 бораца, и свака се имала борити једно краће време и ишчезнути у шуме када се осети премоћ непријатеља. Турске јединице које су надирале августа 1875 године из Костајнице биле су нападане редом од све три заседе. Највише губитака је нанела трећа, јер је била најјача. Изненађење непријатеља и коришћење тереном дошли су потпуно до изражаја. Устаници су деловали брзо и смело. Храброст и одлучност у највише случајева биле су одлучујући фактор у постизању победе над бројнијим непријатељем.

У Бањој Луци, Приједору, Травнику, Мајдану, Дубици, Костајници и Бихаћу биле су за борбу против устаника убрзо формиране башибозучке чете, које су на брзу руку употпуњене и наоружане. Оне су се концентрисале према ослобођеној територији и биле пот-

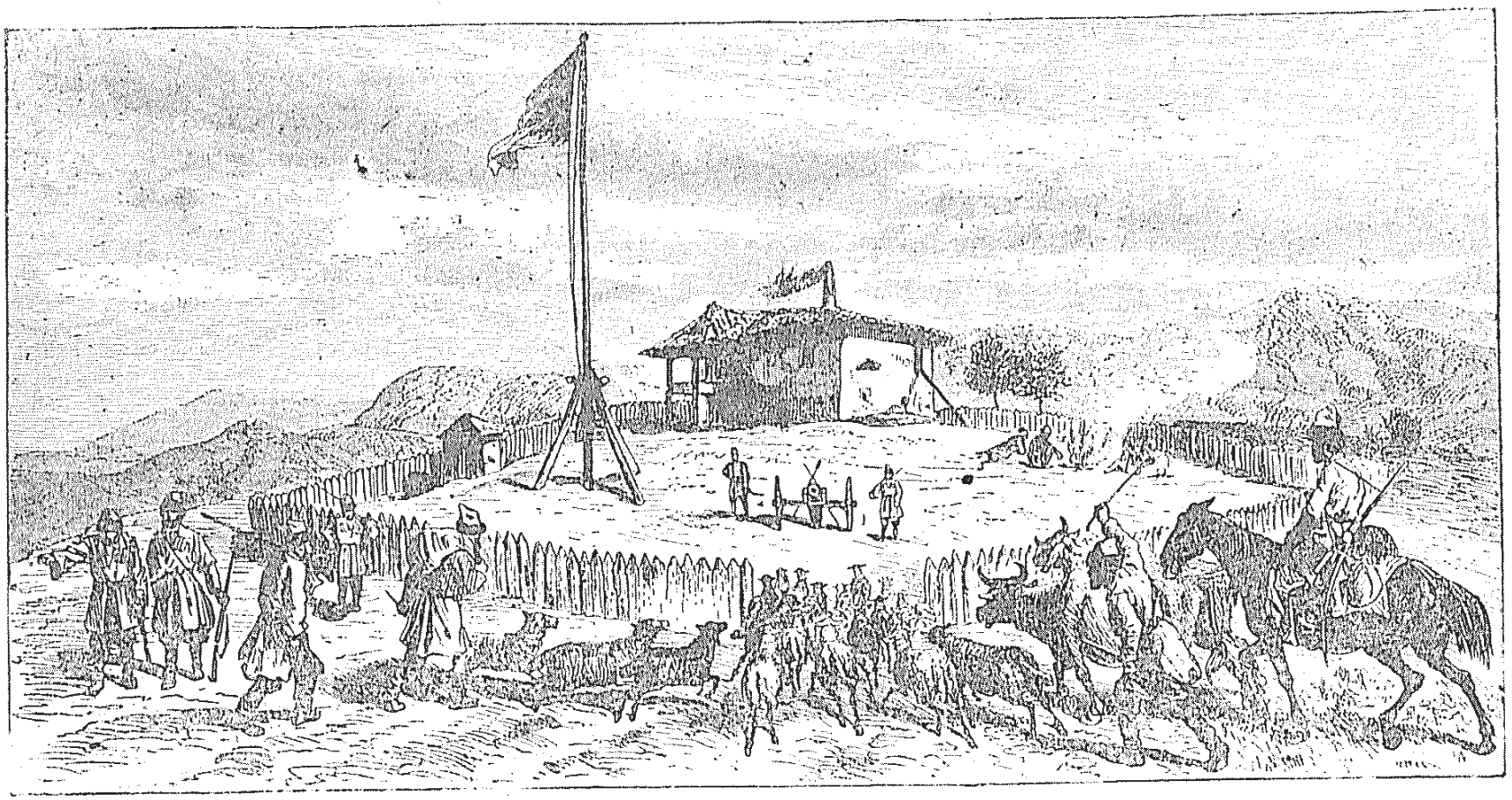

Турска караула близу Костајнице из времена устанка 1875—1878 године

помогнуте од граничарских јединица, прикупљених у Градишки. Турске јединице су се кретале у три правца са циљем да колоне избију на границу према Аустрији, тј. на Уну. Десна колона је наступала од Бање Луке преко Турјака према Градишки са циљем да се споји са граничарским јединицама из Градишке и да очисти пут Бања Лука—Градишка. Устаници су давали жесток отпор, али су се истовремено повлачили према планини Просари. Средња колона је наступала из Приједора преко Козаре према Дубици. Када је стигла у Дубицу и ослободила је од блокаде, скренула је десно уз гранични појас, где се састала са граничним четама из Градишке. Лева колона је била бројнија, и убрзо је продрла од Добрлина према Костајници и Дубици, где се спојила са средњом колоном. Тако су се све три колоне спојиле на Уни, а успут су палиле села и куће, убијале и пљачкале. 25 августа граница према Аустрији била је затворена, а чувале су је појачане посаде башибозучких и редифских јединица. После тога су предузеле „прочешљавање" устаничких база (Козаре и Просаре), али нису имале никаквог успеха. Устаници су се разделили у мање групе и избегли уништење од већих непријатељских снага. Како се нису могле осветити устаницима, то су искалиле свој бес на деци и старцима.

БОРБЕ КОД ГАШНИЦЕ И ПЕЦИЈИНА ПОГИБИЈА

Док су устаници водили неједнаку борбу против турских јединица, дотле су млади босански трговци почели да развијају своје трговачке везе у циљу набавке оружја и муниције. Трговац Васо Видовић, који је одмах после избијања устанка отишао у Србију, добио је у Београду од Одбора за помагање устанка „1500 пушака белгинки и 130 сандука праха и олова".[1] Оружје и муницију натоварили су савски трговци на једну лађу, која је одмах отпловила Савом ка устаничком крају. Велика тешкоћа да се ово оружје дотури устаницима била је и у томе што су границу били запосели Турци. Требало је разбити њихове граничне посаде и створити коридор за убацивање оружја. То није био лак

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878 године, Београд, 1930, стр. 76.

задатак с обзиром на јачину непријатеља и његове успехе последњих дана. Извршења тог задатка прихватио се Петар Петровић-Пеција[1], који је већ био постао чувен јунак и легендарна личност. Он је био најауторитативнији војни старешина и познат из многих победа над Турцима. Зато није чудо што је његов долазак међу разбацане чете имао охрабрујуће дејство. Пеција је прешао преко границе из Србије и 5 септембра у Просари ступио у везу са устаницима. Преузевши команду од Остоје Корманоша, сакупио је устанике и објаснио им циљ свог доласка и перспективу разгарања устанка. Али је превидео једну битну ствар: није смео пред свим устаницима да открије замишљено место преласка Саве и пребацивање оружја. Он је знао да се само борбом може осигурати простор на Сави за преношење оружја и да за време док се то не постигне Турци могу доћи до података и осујетити његов план. Грешка је била фатална и по њега и по устанике. Из писма једног убијеног устаника Турци су сазнали за место које је било одређено за пребацивање оружја и предузели су потребне мере. 5 септембра оружје је већ било у Гашници, на левој обали Саве, искрцано ради пребацивања у Босну.

Иако су оружје и муниција стигли у Гашницу још 5 септембра, пребацивање је почело тек у ноћи између деветог и десетог због тога што је Пеција са прикупљеним четама морао да очисти десну обалу Саве код Гашнице од турских посада. Када је у томе успео, предузето је пребацивање оружја и муниције. Пеција је један део својих снага распоредио на обронцима Просаре ради обезбеђења и одбране устаника одређених да пребацују оружје, и исте ноћи оно је и

[1] Пеција је скоро читав живот провео у борби против Турака. Родио се 1826 године у селу Бушевићу (Босанска Крајина). Турке је почео да мрзи када је још као млади пастир чувао стада сакривена од турске пљачке. Из дана у дан мржња према Турцима је расла, а кад су они зверски убили једног његовог рођака, прихватио се пушке и у сваком погодном часу их убијао. Услед своје неустрашивости и немилосрдног уништавања Турака, убрзо се прославио код босанског народа, а Турци су са стрепњом изговарали његово име. Своје основне одлике јунака и војсковође испољио је већ у буни 1858 године. Народ је ту буну услед тога и назвао „Пецијина буна". Турци су тада имали много јаче снаге, па су, нешто силом, а нешто превараом, успели да угуше буну и неке учеснике похватају. Пеција се пребацио у Аустрију, где је живео

било пребачено на устаничку страну. 10 септембра ујутру устаничка јединица је остала и даље на обали. Устаници су сматрали да су за њихово осигурање довољна три одељења истурена према Градишки и Орахову.

Турци, знајући за место пребацивања оружја, похитају да га блокирају и да изврше концентрично наступање све до Саве. За овај напад су припремили веома јаке снаге, преко хиљаду војника. Напад су почели 10 септембра у 11.30 часова, најпре на одељења која су штитила главнину на обали. Услед огромне премоћи непријатеља, устаници су убрзо били потиснути са обронака Просаре и приморани на повлачење у њену дубину. На тај начин турске јединице су очистиле простор који им је био потребан да изврше напад на главнину Пецијине чете која је бројала 47 бораца. Поред тога, устанички положаји су обухватали веома узак појас на обали Саве, и без неке доминантне тачке. Турци су се користили својим бројним предмућством и подеснијим положајем, па су већ око подне извршили јуриш, који су неколико пута понављали, јер су хтели да устанике набаце на реку. Пеција се храбро бранио и успео је да одбије неколико јуриша. Његова чета је била веома угрожена, јер су турске јединице свежим снагама нападале у таласима и добро затварале све правце, тако да је устаницима остајало једино да се пребаце преко реке. Услед јаке непријатељске ватре, Пецијина чета је до 15 часова имала 11 мртвих. Тада је Пеција издао наредбу да

илегално и чекао повољан моменат да се врати у Босну и настави борбу. Међутим, аустриске власти су дознале да се Пеција крије на њиховој територији и ухвате га. Без много размишљања предали су га Турцима, што је за Турке значило много и они су тај догађај на нарочити начин славили. Организовали су пропагандну пратњу и водили га кроз босанске градове Бихаћ, Петровац, Кључ, Јајце, Травник све до Сарајева. Одатле су га одвели у Цариград и тамо га задржали окованог извесно време, све док нису одлучили да га поново врате у Босну и да га тамо погубе. Пеција је осетио њихове намере, па је одлучио да им успут побегне. Иако је био добро чуван, чим је дошао у Србију искористио је умор и небудност страже и успео да побегне. Највише је провео у Крагујевцу, као пандур у фабрици оружја. Али чим је чуо за устанак у Босни, одмах је одлучио да иде тамо и да се стави на располагање борби „Босанаца против тлачитеља".

се борци укрцају на сплав, што је било рискантно, јер није био ничим заштићен. Чим су Турци опазили устанике на сплаву, отворили су сасређену ватру из пушака. Ситуација је била заиста критична. Устаници су одговарали ватром са сплава и редом гинули. Ту је дошла до изражаја искрена и огромна љубав устаника према омиљеном старешини. Они су ставили Пецију у средину и својим грудима га заклањали од непријатељских зрна. И, стварно, он и још два његова друга прешли су недирнути на другу обалу, али је погинуо у моменту када је искочио из сплава да га привеже за обалу. Међу погинулим био је и Остоја Корманош, кога је зрно смртно ранило још на сред Саве. Пецијина погибија је значила велики губитак за устанак, јер је био искусан борац и популаран у народу.

Од устаника су остали двојица живи, а Турци су имали око 200 мртвих.[1]

УСТАНАК У ЈУГОЗАПАДНОЈ БОСНИ ПОД ВОЂСТВОМ ГОЛУБА БАБИЋА

Устанак је поред Козаре обухватио и југозападну Босну. Тамо је био главни вођа познати хајдук Голуб Бабић, који је у почетку имао под командом једну чету од 18 устаника. Они су палили беговске чардаке и протеривали бегове у градове, да би, већ 15 септембра 1875 године, извршили један веома смео напад на турску караулу у Тишковцу. Иако их је било много мање него Турака, они су имали успеха у нападу: опколили су караулу и држали је у опсади читав дан, тако да су Турци тек под заштитом ноћи могли да се извуку пробивши зид карауле према оној страни са које је ватра била слабија. Побегли Турци уносили су панику међу своје јединице у гарнизонима тврдећи да их је напало 5000 устаника.

Тек 17 септембра интервенисале су непријатељске јединице из Грахова. Оне су наступале ка освојеној караули у Тишковцу, али су до ногу потучене од малог броја устаника, па су услед тога биле приморане да траже помоћ редифских јединица. И из Петровца, у коме је био већи гарнизон него

[1] (Красић), Устанак у Босни од 1875 до 1878 године, Нови Сад, 1884, стр. 35.

у Грахову, пошле су турске јединице ка Тишковцу намеравајући да истовремено изврше напад и са југа. Али оне су биле поражене исто као и оне које су надирале од Грахова. Турске јединице које су пошле од Петровца прешле су реку Унац и прикупиле су се у селу Трубар. Њима се придружило око 200 војника из суседних места. Како су били уплашени, они су са собом водили велики број мирних становника, сматрајући да ће тиме избећи успутне нападе устаника. Из Трубара су кренуле ка Тишковцу, где се спремао да их сачека Голуб Бабић са 50 устаника. Његова чета је из заседе у Тишковцу убила велики број турских војника и разбила турске чете, које су се у нереду повлачиле према Трубару. Овај пораз је још више уплашио Турке, па су зато послали курире у Петровац и Поздерац, тражећи најхитнију помоћ од редифа и осталих јединица. Кад су добили појачање, они су кренули у села са леве стране реке Унац палећи, убијајући и пљачкајући. Али се нису лако кретали. Устаници су на неколико места из заседа давали жесток отпор далеко бројнијем непријатељу. Захваљујући својој бројној надмоћности, турске јединице су надирале према Тишковцу и граници. Голубова чета била је нарасла на 250 устаника, а непријатеља је било неколико хиљада. Но и поред тога, турска команда је осећала да њене јединице држе ту територију само док су у пролазу, јер су се поново иза њих јављале чете Голуба Бабића и других. Зато је одлучила да пребаци јаче редифске јединице у близину жаришта устанка и да их гарнизонира у местима која би била најпогоднија за вођење борбе у току следеће зиме. Најјаче посаде су послане у Унац и Грахово. Тамо су Турци упутили по један табор редифа. Редифске јединице биле су једно краће време и у Кулен Вакуфу и Трубару.

Како је наступала зима, турске јединице су се утврђивале у својим гарнизонима и врло ретко вршиле из њих испаде, ограничавајући се само на осигурање дотура хране. Устаничке чете су се поново окупиле у Тишковцу, али нису предузимале нападе на јаче турске гарнизоне. Своју активност свеле су биле углавном на повремено нападање турских транспортних јединица. Зато у току зиме није било већих сукоба.

Војвода Голуб Бабић
(рођен у Трубару 1824)

ФОРМИРАЊЕ ОДБОРА

После првих оружаних акција, 1875 године, почињу се дуж северне и западне границе Босне (на хрватској територији) и у Србији формирати одбори за помагање устанка. Задатак одбора је био да материјално помажу устанак, прикупљају прилоге у новцу, оружју и муницији, одећи и обући, лековима и намирницама, да развијају политичку агитацију у Босни у циљу мобилисања народа за оружане јединице, а ван њених граница да преко штампе упознавају европску јавност с насиљима турске власти и војске и успесима устаника.

Први одбор је основан у Београду, августа 1875 године, под претседништвом српског митрополита Михајла, и назван је „Главни одбор за помагање устанка". Ускоро је и у Загребу формиран „Главни одбор" под претседништвом др Мацуре. У Хрватској се све више шири круг пријатеља устанка у Босни, који оснивају одборе у Осијеку, Сиску, Петрињи, Шибенику, Сплиту, Книну, Имотску, Задру и Врлици. Ови су одбори скупљали прилоге и развијали агитацију у корист устаника, али нису имали директну везу са њиховим четама.

Непосредан додир са устаницима имали су одбори основани ближе босанске границе, на челу са „Главним одбором босанског устанка за ослобођење" у Новој Градишци. Овај одбор су, у октобру 1875 године, основале познате устаничке вође и организатори устанка Васо Видовић, Спасоје Бабић и Јово Билбија. „Главни одбор босанског устанка за ослобођење" био је централни орган, који је себи ставио у задатак да организационо и политички руководи читавим устанком у Босни, „да одређује где ће се слати ратна спрема, делио је, надзиравао рад и прегледао рачуне повереника и одбора; он је заступао устали народ пред страним светом".[1]

За руковођење устанком, одбор у Градишци је имао своје органе (одборе и поверенике), који су се налазили дуж босанске границе: одбор у Славонском Броду и повереници у Свињару и Клакару одржавали су везу са устаничким четама у Просари, Мотајици и Вучјаку; одбор у Костајници је служио за везу са устаничким јединицама у Козари, Грмечу, Брезовачи и Рисовцу. За југозападну Босну повере-

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930, стр. 392.

ник је био Илија Билбија, који се налазио у Стрмици и одржавао везу између устаника и одбора у Книну. Овај одбор је био нарочито активан у прикупљању и пребацивању оружја и муниције устаницима Голуба Бабића у Црним Потоцима.

Одбори и повереници служили су за преношење наређења и упутстава, предузимање агитационих мера, организовање пребацивања преко границе оружја и муниције, одећне спреме и намирница, које је слао устаницима Главни одбор из Нове Градишке. Поред тога повереници и одбори су прихватали породице и поједине устанике који су прелазили босанску границу приликом напада турске војске. Рањеници су склањани на лечење код поверљивих људи у селима дуж босанске границе, а после оздрављења су способни за борбу враћани у своје јединице. Има примера да су одбори организовали, одевали и наоружавали веће групе људи и упућивали их преко границе да се боре. Тако је у јесен 1875 године била формирана чак и једна већа јединица у Брезовачи (недалеко од Босанског Новог), јачине 500 устаника. (Она није постигла неке веће успехе, јер су Турци сазнали за њу, и у неколико махова, када је покушавала прећи границу, била је разбијена од јачих њихових снага.)

Међу свима члановима одбора највише се истицао Васо Пелагић (члан костајничког одбора), који је својим напредним погледима и радом знатно утицао на проширење, организацију и политичко јединство устанка. Он је био „први човек који је на згодан и популаран начин у наше патријархалне масе у Босни уносио нове идеје о човеку, друштву и држави. Његови су људи вредни агитатори, одлучни и пожртвовани, који су много допринели буђењу свести код народа у Босни".[1] Идеје Васе Пелагића се осећају у „Устаничком прогласу народних права" (објављеном у Тишковцу, фебруара 1876 године), у коме се захтева „истинско ослобођење" Босне и спровођење темељитих економско-социјалних реформи: да се земља равноправно подели народу, „ономе ко је кадар да је сам својом руком обрађује". Пелагић је сматрао да као ниже органе власти треба изабрати „општинске самоуправе", у којима се према вољи народа бирају и

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930, стр. 401.

награђују управни и просветни органи. Највиши орган власти, према њему, требало је да буде народна скупштина, чије посланике „народ по својој вољи слободно бира". Тај програм је Пелагић сматрао само почетком, „јер најнапреднија наука иште далеко савршенији основ друштвеног уређења".

„Главни одбор босанског устанка за ослобођење" био је везан за Главни одбор у Београду. Тадашња српска влада је покушавала да се користи том везом и да појача свој утицај на устанак, тежећи да спроведе политику својих интереса. Исто тако политику превласти над устанком водили су и неки чланови Главног одбора у Загребу, који су заступали концепцију хрватске буржоазије да је „Босна хрватска земља". На тој линији престижа у устанку дошло је до размимоилажења између чланова одбора у Београду и Загребу. Васо Пелагић је осудио обостране хегемонистичке тенденције: „...у интересу је Срба и Хрвата — говорио је он — да се ману гадног наметања своје народности и вере, па да усвоје свету идеју — идеју човечанског и братског здружења".[1]

ЈАМНИЧКА СКУПШТИНА

У јесен 1875 године чланови одбора из Нове Градишке и Васо Пелагић сазвали су скупштину, на којој је требало размотрити могућност настављања борбе у условима зиме и одредити какав став да се заузме према Петру Карађорђевићу, званом Мркоњићу, који је већ био организовао војни логор у шуми Ћорковачи, северозападно од Босанског Новог. У сарадњи са Илијом Савићем, Словенцом Томашем и Петром Голубовићем, Мркоњић је успео да у Хрватској скупи 200 људи и да од њих формира једну чету, која је почела да напада пограничне турске карауле и да продире у Босну. Али у томе није имао успеха, јер је био без јачег ослонца у народу у Босни. Против његовог учешћа у устанку нарочито су активно радили чланови одбора из Нове Градишке. Они су сматрали да Карађорђевић хоће да оформи јаке војне јединице које би му послужиле не само за борбу против Турака већ и као средство да преко њих стекне углед и услове за

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 57, 64.

долазак на српски престо. Чланови одбора су били против Карађорђевића и због тога што су знали да би помагањем његовог учешћа у устанку изгубили сваку помоћ и подршку београдске владе, која је гледала на њега као на претендента на српски престо.

Скупштина је одржана децембра 1875 године у основној школи у Јамници. Од познатијих вођа устанка присуствовали су јој Васо Пелагић, Васо Видовић, Симо Билбија, Илија Гутеша, Спасоје Бабић, Симеун Којић, Васо Тоскић, Мирослав Хумбајер[1], Петар Карађорђевић и неколико делегата из устаничких чета.

Скупштину је једним поздравом за „братски споразум" отворио Илија Гутеша, а затим се прешло на дискусију о првом питању. Сви су се сложили у томе да се не верује обећањима Порте (изнесеним у реформном ферману), већ да се још упорније наставе напади на непријатеља без обзира на зиму, и одлучено је да се још у јануару изведе напад на Костајницу.[2]

Скупштина је наставила претресање питања даљег учешћа Петра Карађорђевића у устанку. На крају је прихватила одлуку да се он удаљи са босанске границе, што није учинио, већ је и даље, у пролеће 1876 године, вршио мање нападе на турске јединице, али без већег успеха. Ускоро му је чета отказала послушност и он је, после објаве рата Турској од стране Србије, напустио коначно босанску границу.

Васо Пелагић је оштро осуђивао династичке тежње ма са које стране долазиле. Он каже: „Ово народно дјело, тек што се отпочело, а династије и династичари већ су похитали са силом власти, новца и удворица, да приволе устанике, да

---

[1] Хумбајер је родом из Словеније. Не зна се по чијем је позиву дошао у Јамницу, али чланови одбора су за њега знали преко писања у новинама о његовом учешћу у херцеговачком устанку, где је био у одреду Љубибратића.

[2] Напад на Костајницу требало је да се изврши јануара 1876 године, под руководством „главног заповедника" Мирослава Хумбајера. Он је са 800 бораца и једним топом стигао уочи 21 јануара на обалу Уне код Куљана, али ту није било чамаца, па је уз велику ларму почео да организује пребацивање преко реке. Турци су открили покрет устаника, напали их, разбили Хумбајерову јединицу, пре него што је дошло до напада на Костајницу, чиме је престала његова функција „главног заповедника". После пораза код Костајнице прешао је у Србију, где је постао подофицир у српској војсци.

овога а не другога себи за владаоца прогласе и да чета тога име на јуриш узвикује, па ће их он тек тада помагати".[1]

ОЖИВЉАВАЊЕ УСТАНКА У ПРОЛЕЋЕ 1876 ГОДИНЕ

У току зиме 1875/76 смањио се број устаника и њихових акција. Многи су се устаници позабавили збрињавањем својих породица, нарочито у погледу исхране, јер је она била највећи проблем, па су напуштали своје јединице са обећањем да ће се поново вратити. Тако је у току зиме остало под командом Голуба Бабића само 150 устаника, размештених по колибама у Црним Потоцима. То је била по броју најјача јединица. У околини Бање Луке, Градишке, Мотајице, Босанског Новог, Приједора, Крупе и према југу биле су мање групе, које такође до пролећа 1876 нису предузимале веће акције.

Најорганизованије се развијао устанички рад у Црним Потоцима. Тамо се налазио Голуб Бабић. У току зиме он се бринуо о распореду својих јединица, о исхрани, смештају итд. Његове јединице су биле такорећи стално на једном месту, на подручју Црних Потока и Тишковца. Тај простор је био очишћен од турских јединица и осигураван са 150 добро наоружаних устаника. Народ и у селима и у градовима знао је за то, и многи су правили планове да се пробију кроз турске посаде и страже како би дошли на ослобођену територију. Добром броју је то и пошло за руком, чак и грађанима у чијим местима су били јачи турски гарнизони. Има примера да су Србима у пребацивању устаницима помагали и муслимани. Баш у тим најтежим часовима долазило је, иако не масовније, до таквог зближења између Срба и муслимана, да су једни другима поверавали и такве планове који би их, у случају откривања, стали главе. Било је и појединих устаничких вођа (Вид Милановић и др.) који су избегли из гарнизона захваљујући муслиманима, који су их под животном опасношћу водили кроз турске страже.

Голуб Бабић је набавио две стотине острагуша и муниције. Главни босански одбор за помагање имао је нешто

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 67.

новца, а нешто је добијао и са стране. Оружје и муниција набављани су преко разних трговаца, нарочито у Аустрији и Трсту. Организовано је било и прикупљање барута и олова и прављење муниције. Тада су набављена и два мала топа, квалитетно слаба, али су они ипак подизали морал устаника. Како су били прилично побољшали наоружање, они су се поделили у две чете.

Нарочито при крају зиме устаницима су почели долазити нови борци, али јачих додира са турским јединицама није било све до половине марта.

У пролеће 1876 године оживљава борба против Турака у крајевима око Вучјака, Мотајице, Просаре, Козаре и Грмеча. „Дижу се поједина села или читави срезови, али сваки само за себе. Нигде се не осећа једна рука и један мозак, који би владао дигнутим масама и покушао бар да зада противнику јачи ударац."[1] Услед необједињености војних акција и веома брзог реаговања јаких турских јединица, на овим подручјима није дошло до већих борби.

Устаничко руководство југозападне Босне још у рано пролеће окупило се у Црним Потоцима да одлучи о даљим акцијама. Поред Голуба Бабића били су: Вид Милановић, Тодор Сучевић, Илија Билбија, Аца Радосављевић, Стево Маринковић, Ђока Деспотовић, Танасије Смиљанић, поп Давид Грубор, Миленца Бабић и Стево Костић. Било је разних предлога: једни су сматрали да треба напасти на Грахово, други према Унцу итд. Голуб Бабић је био против предлога да се нападне Грахово. Такво његово гледиште је било оправдано из више разлога, а главни је био у томе што се у Грахову налазила јака посада (1 табор редифа), тако да није било изгледа да се може заузети. Према Грахову се могао оставити један део снага које би вршиле само демонстративне нападе или бранile југоисточни део ослобођене територије од евентуалног турског напада. Искусан и прекаљен борац, Голуб Бабић је издао наређење да се изврши напад на Унац, јер је морао водити рачуна још о једној ствари: наиме, његове јединице, као и народ, оскудевале су у храни, те је требало пронаћи такво подручје које би пружало могућности прехране бар за известан период. Најбоља прилика за то је била околина Унца.

[1] Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930, стр. 153.

Голуб је устанике распоредио по четама, које је ставио под команду најхрабријих и најистакнутијих устаника. Највише пажње поклонио је јединицама којима је предвиђао да изведе напад. Када их је снабдео храном и муницијом, упутио их је према Трубару. Набављена је и застава, која је на свечан начин предата устаницима. „Пред полазак из Трубара војска се по строгом војничком реду уврста и три пут парадно испуца. Том свечаном приликом опале и њихова два топића, које су дотле били прибавили.“[1] Тога истог дана, 27 марта, стално су придолазили нови борци, тако да је било формирано пет чета.

Још пре поласка из Црних Потока, Бабић је издао наређење бројно најслабијој чети да остане на том простору и штити главнину од редифских јединица које су се налазиле у Грахову. Чета је такође имала задатак да изводи појединачне нападе како непријатељ не би открио намере устаника да нападну Унац. 27 марта увече, по наређењу Бабића, кренула је из Трубара једна чета под командом Миленце Бабића, с намером да пређе реку Унац и да поседне Црвљивицу. Ова чета је требало да у заседи сачека турске јединице из два правца: оне које би у случају разбијања посаде у Унцу отступале ка Петровцу, или оне из Петровца које би биле упућене као појачање и помоћ посади у Унцу.

Остале чете су биле одређене да изврше напад на Унац. Оне су 28 марта дошле до на видик Унца и, сакривене читав дан, осматрале турске положаје. То им је истовремено помогло да упознају нападне положаје и правце наступања. Голуб Бабић је формирао три колоне за напад. Средња колона била је састављена од бираних бораца и била је ојачана са два топа. Лева колона је наступала са северозапада, а десна са југоистока. Тако је остао отворен само простор према устаничкој чети која се налазила на путу Унац—Петровац. У току ноћи 28/29 марта све три колоне имале су стићи на своје одређене положаје, с тим да у свануће буду спремне за напад.

Први пуцањ из топа био је уговорени знак за напад. Дејство устаничке артиљерије је, међутим, имало више морално него материјално дејство, јер је квалитет топова био слаб и тешко су се могли искористити за неко дуже и пре-

[1] (Красић), Устанак у Босни 1875—1878 године, Нови Сад, 1884, стр. 125.

цизно гађање. Већ истога дана била је напрсла цев једног топа, и он је на тај начин постао неупотребљив. Чим је свануло, 29 марта, топови су објавили напад и развила се жестока борба, јер су устаници нападали свом силином, а турске јединице се брзо средиле и пружале жилав отпор. Оне су очекивале помоћ из Петровца, али она није долазила. Турске јединице су се браниле око 35 часова, али, видећи да су устаници одлучни у нападу, већ другог дана почеле су да отступају из Унца. Устаници су тада појачали нападе, тако да се отступање непријатеља претворило у бекство према Петровцу. Голуб Бабић није предузео гоњење. Његове чете су се убрзо вратиле препуштајући растурене Турке заседи постављеној према Петровцу. Међутим, чета која је била у заседи имала је да се бори не само против разбијених Турака из Унца него и против јединица из Петровца, које су им биле кренуле у помоћ. Она је успела да одбаци јединице које су ишле из Петровца и да спречи њихово спајање са посадом из Унца, али није успела да заустави непријатеља који је у великом броју бежао из Унца ка Петровцу. Устаничка чета их је дочекала у једном кланцу, убила дванаест и заробила рањенике које су носили из Унца, али, услед своје малобројности, није могла да спречи њихово повлачење.

Голуб Бабић се са својим јединицама вратио у Унац и тамо затекао велики плен: 150 остратуша и муницију за њих, велику количину војничке одеће, хране итд., што је подељено војницима и новим добровољцима који су стално придолазили. Овај успех имао је велико морално дејство, тако да убрзо није било куће из ослобођеног краја из које није дошао по један нови војник, које је било тешко наоружати. Оскудица је била и у пушкама и у муницији. На сваку поједину пушку долазило је отприлике по два метка. Али устанак се ширио великом брзином. Куд год су пролазиле устаничке чете, народ их је одушевљено дочекивао и масовно им прилазио.

После победе на Унцу Голуб Бабић је формирао неку врсту штаба, који је добио име Главна управа. Управа је била састављена од чланова: тада већ војводе Голуба Бабића, Илије Билбије и секретара Тодора Сучевића. Главна управа је била смештена у Пећима, и она је одмах почела да функционише. Тиме је била обезбеђена координација оружаних акција на једном, иако ужем, простору. То је био већ

један корак напред у развоју организације командовања. Наређења Главне управе су била ауторитативна, и потчињени су их беспрекорно извршавали.

Четама је било наређено да се два дана одморе и да се истовремено припреме за марш. Слободна територија била је умногоме проширена, па ју је требало бранити. Зато је Главна управа извршила нови распоред снага. Најјаче јединице су упућене да заобиђу гарнизон Грахово, у коме је био један табор редифских јединица. Једна колона имала је да крене према Гламочу, а друга према Ливну. Ове колоне су имале задатак да ликвидирају турска упоришта по селима и да прихватају нове борце. У томе су имале великог успеха. Редом су паљене беговске куће, а турске јединице бежале су у Ливно, Оџак итд. Четама су придолазили нови борци, али неки командири нису успели да одрже чврстину јединица. Тако се, например, у чети Пере Креце допустило да нови војници прилично ослабе дисциплину и ред, који су већ били, иако неписани, чврсти међу искусним устаницима. Зато се касније, када се осетио мало јачи притисак турских јединица, догодило да се чета Пере Креце распадне, и да уз њега остане само једна група старих устаника.

Две мање чете упућене су према Петровцу да затворе правац Петровац—Унац, а друге две, такође малобројне, да обезбеде правац од Бјелаја и Кулен Вакуфа. Један вод остављен је у Унцу да чува магацине.

Главна управа није издала наређење да се нападне Грахово, које је било једино упориште непријатеља на великој слободној територији од Црних Потока према Ливну, Гламочу, Петровцу и Кулен Вакуфу. Изгледа да су устаници очекивали помоћ у оружју и муницији од Главног одбора, а такође су сматрали да немају довољно снага да заузму тако јак гарнизон. Највећа оскудица била је у муницији. Зато су јединице оријентисане на нападање Турака који су се спремали да поново дођу у Унац и друга устаничка места.

Устаничке чете су се почетком априла чешће појављивале и у другим крајевима, као: између Врбаса и Босне, па затим између Уне и Врбаса. Устаници нису нападали градове, већ су углавном ступали у борбу против турских чета које су крстариле по околини и планинама Грмечу, Козари, Просари, Мотајици, Вучјаку итд. Услед све чешћих сукоба,

Турци су се уплашили да се устанак не развије као прошле године, па су услед тога тражили хитно појачање из Цариграда, а истовремено извршили мобилизацију и формирали башибозучке чете из читавог Травничког, Бихаћког и Бањалучког округа. Неколико хиљада башибозука упућених на устанике успело је да привремено угуши ове локалне устанке и пре доласка Али-пашиних јединица. (Из самог Травника било је мобилисано 5000 башибозука.)

Башибозуци су продирали захватајући територију између Бихаћа, Крупе, Петровца и Приједора. Устаничке јединице са тог простора су се већим делом повлачиле и склањале у планине (близу личке границе), а мањим делом остале у Рисовцу. Растурила се само чета Ристе Дукића. Чета Триве Амелице се припојила Голубу Бабићу.

Сада је био дошао ред на Голуба Бабића. Али и овде се испољава спорост покрета и груписања турских јединица. Најпре је кренуо против њега одред из Гламоча, који је усамљен надирао јер се остали одреди нису били окупили. Башибозучке чете, у јачини 1500 људи, наступале су правцем Гламоч—Унац. На путу им је био Перо Крецо, чија се чета ускоро распала, па су турске јединице убрзо дошле према Унцу, где их је дочекао вод устаника остављен да осигурава Унац. 50 устаника јуначки се бранило од тридесет пута јачег непријатеља, али нису могли издржати до краја. Турци су ушли у Унац, али нису осигурали везу са Гламочем. То је устанички вођ Вид Милановић добро уочио, па је одаслао један вод у кланац Руњевица како би сачекао турске јединице које су осигуравале транспорт са муницијом и храном. Пред овим транспортом кретала се претходница, коју је вод одмах напао, уместо да је урадио како му је командир наредио, да пропусти претходницу и да сачека натоварена кола која су се кретала ка Унцу. Додуше, претходница је ликвидирана, али читав транспорт се одмах вратио ка Гламочу, тако да устаници нису дошли до муниције, која им је била нужна.

Петнаестог априла стигао је и Голуб Бабић са јединицама које су биле под његовом непосредном командом и са једним топом. Он се спојио са снагама Вида Милановића и напао на Унац. Развила се жестока борба, која је трајала око четири часа. Турци су били разбијени и приморани да отступају ка Петровцу. Унац је био поново ослобођен. Ме-

ђутим, истовремено је од Петровца наступало 12000 башибозука. Они су се сусрели са разбијеним јединицама из Унца, прихватили их и заједнички кренули према Унцу. Ту је већ била завршена концентрација башибозучких јединица, које су биле стигле од Травника, Крајине, Гламоча итд. Оне су претходно успеле да потисну устанике на својим правцима, па су се упутиле према Унцу, сматрајући да је тамо највећи део устаничких јединица. Башибозучке јединице, палећи и уништавајући све пред собом, наступале су према Унцу.

Голуб Бабић је одлучио да прикупи своје јединице у Трубару и Пећима, како би их организационо средио и ојачао дисциплину. Са устаницима су се кретали збегови жена и деце. Башибозучке чете, видећи одлучност како устаничких јединица, тако и народа, иако несразмерно јаче, нису се усудиле да наставе напад према Трубару.

Али башибозучке чете нису биле једина војна снага упућена против јединица Голуба Бабића. Плашећи се ширења устанка, турска влада је искрцала у Клеку (Херцеговина) 22 чете редовне војске и упутила их, под командом Али-паше, против Голуба Бабића. Оне су стигле у Ливно још пре почетка напада башибозучких чета према Унцу. Ове регуларне турске јединице биле су добро наоружане. Како се устанак није плански развијао и није обухватио једновремено већу територију, Турци су такву недовољну повезаност искоришћавали на тај начин што су се појединачно обрачунавали са побуњеним срезовима или окрузима. Голуб Бабић је успео да најбоље учврсти организацију командовања и да обједини дејство потчињених јединица. Главна управа је много допринела да се постигне јединственост како код борачког састава тако и код народа, који је будно пратио сваки покрет, сваку акцију, сваки успех устаника. Истовремено су биле предузете и неке мере за постизање јединства са муслиманима. Управа је слала писма појединим богатим муслиманима у градовима позивајући их да се прикључе устаницима, како би наставили заједничку борбу против страног завојевача и вековног непријатеља. Али она је погрешила у томе. Чак је приликом заузимања Унца наредила да се беговски житни магацини заштите стражом и да се запечате. Оваква оријентација на богате муслимане разумљиво није уродила плодом. Много би боље

било да је Главна управа покушала да успостави везе са сиромашним муслиманима, који су, услед своје класне припадности, били ближи револуционарним покретима.

Док су муслимани сарађивали више појединачно, Хрвати су имали и своје јединице, које су извеле низ успешних акција. Још од почетка устанка дејствовала је Пролошко-ливањска чета, која је сачекивала турске јединице, уништавала их, пленила оружје, муницију и другу опрему. Поред Хрвата, у тој чети је био један мали број Срба. Ова чета, као и све остале, беспрекорно је извршавала наређења Главне управе. Васа Пелагић истиче да је „Пролошка католичка чета братски живела са четама православних тог краја и непрестано слушала команду из Тишковца... У Босни је њих са устаницима било на Прологу према Лијевну на 300 друга.“[1]

Главна управа је успела да прикупи прилично јаке снаге, нешто оружја и муниције и да себи створи високи углед на територији између Петровца, Црних Потока, Гламоча и Кулен Вакуфа. Да се могла остварити бар таква обједињеност и у осталим крајевима и њихова повезаност са једним централним штабом какав је у минијатури био овај у Црним Потоцима, свакако да би процес развоја устанка текао друкчије.

Док су са севера против усамљених чета Голуба Бабића биле башибозучке чете, са југа су се кретале јединице које су стигле као помоћ. Под командом Али-паше оне су се кретале према Грахову и спојиле се са опкољеним тамошњим гарнизонима. Одатле су пошле ка Унцу, а затим у Петровац. На путу за Петровац биле су нападнуте од устаничких чета. После пет часова борбе, уз велике губитке, успеле су да очисте пут ка Петровцу. Башибозучке чете и Али-пашине јединице биле су масовно притиснуле села између Грахова и Унца. Народ је бежао у планине, али је велики број настрадао, нарочито жене и деца, које су Турци немилосрдно убијали. Они су запленили на хиљаде грла стоке и тако лишили народ и последњих средстава за живот. Где год су могле устаничке јединице су помагале народу да се склони у планине или да пређе преко границе.

Главна управа није испустила руковођење и у тим тешким данима. Иако су јединице биле нешто смањене, оне су

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 66—67.

се опет припремале да пређу у напад. Истовремено је Главна управа веома строго кажњавала оне који су напуштали своје јединице. Дисциплина је очувана, и Голуб Бабић је чврсто држао команду, прелазећи на још изразитији герилски начин ратовања. Еластичност јединица је била појачана, и оне су се, према потреби, брзо скупљале на једном ужем терену или се развијале у ширину тражећи најслабије тачке непријатеља. Чим је Али-паша са својим регуларним јединицама прешао границу, Голуб Бабић је концентрисао своје јединице и извео напад на Бјелај, а после неколико дана поновио је напад на Кулен Вакуф. У тим борбама употребљавао је она два мала топа, које су устаници успели сачувати (топ који је био раније напукао они су оправили). Иако су гранате имале слабо дејство (правили су их сеоски ковачи), устаници би успели да заузму оба места, да турским јединицама није правовремено стигла помоћ из суседних гарнизона. Услед тога су устаници почели да маневришу на ширем простору. Они су се појављивали и према Санском Мосту, нападајући Турке и отимајући им муницију и храну. Иако су Турци оставили посаде регуларних јединица у појединим местима, устаници су стално имали иницијативу у својим рукама. Где год би се турске јединице појавиле ван гарнизона, биле би нападнуте и разбијене. Слична судбина је задесила и оне јединице које су, под командом Вели-паше, дошле из Травника и Бихаћа.

Ступање Србије у рат противу Турске (30 јуна 1876 године) је имало великог одраза на развој устанка у Босни. Народ је напрегнуо још више своје снаге, и формиране су нове устаничке јединице. Без обзира на чињеницу што је дворска политика, како у Србији тако и у Црној Гори, имала посебне претензије у односу на устанике, јер су оне мислиле да ће револуционарну борбу како у Босни тако и у Херцеговини искористити за проширење личне превласти, ипак је потлачени народ налазио у рату Србије и Црне Горе против Турске јаку моралну подршку и он се још више надао да ће се ускоро коначно ослободити великог тлачитеља. Народ у Србији, као и у Црној Гори, саосећао је са народом у Босни. Он га је разумевао и ступио је у оружану сарадњу са њим да заједнички униште још увек јаког противника.

Српска војска је главне операције изводила на сектору Мораве и Тимока. Према Босни је постављен један корпус.

Али на том делу фронта било је релативно мирно. Турци нису могли тамо концентрисати јаче снаге, јер су били исувише заузети око угушивања устанка у Босни. Устаничке акције су задржале велики број турских јединица, које су могле бити употребљене против Србије.

Устаници Голуба Бабића су почели нападати утврђена места. Они су једним налетом заузели 9 јула варошицу Саницу и почели да гоне Турке према Кључу. Турске јединице су панично отступале, али устаници су били заморени, па их нису гонили далеко, већ су се вратили и сакупили богат плен у Саници. Ускоро после тога напали су и на Скуцани Вакуф, који су заузели после пет часова борбе. Турске јединице су се дале у бекство, али овог пута устаници, поучени искуством из прве борбе, нису пропустили да у гоњењу доврше уништење непријатеља. Гонећи га и уништавајући, они су, поред неких села, ослободили и Каменград. Турци су отступали таквом брзином, да су за собом оставили рањенике, десет товара метака, много пушака, одеће и хране.

Борбене и одушевљене устаничке јединице знале су да изведу низ смелих акција у којима се испољавала њихова велика еластичност и маневарске способности. За то је карактеристичан пример ослобођења Бравска и Санице. Истог дана када су напале на Саницу, према Бравску је упућена једна мала чета, која је имала задатак да нападне Турке на путу Петровац—Кључ и да их завара ако би евентуално пошли из Кључа у помоћ ка Саници. Турска команда у Кључу је имала обавештења да се појачала активност устаника према Бравску, али да се припрема напад на Саницу није знала. Услед тога је одлучила да пошаље своје јединице из Кључа и један део из Санице према Бравску с циљем уништења устаника. Иако су устаничке јединице биле мале, оне су прихватиле борбу, и чим би биле притешњене, отступиле би на нове положаје, поново прихватајући борбу. Тако су устаници успели да задржавају турске јединице док је главнина нападала и освајала Саницу. Чим су Турци сазнали да је Саница у пламену, нагло су се повукли у Кључ, а устаници поново ушли у Бравско.

Проширењу устанка према југу највише је сметао гарнизон Грахово, у коме је био један табор непријатеља. Зато Голуб Бабић одлучи да га нападне. Концентрисао је своје јединице око Грахова и привукао своја два мала топа, па је,

2 августа, извршен напад на турске положаје, који су били прилично утврђени. Иако је још одмах у почетку јуришем заузето главно упориште (црква изнад града, такође добро утврђена), напад је настављен и 3 августа. Устаници нису имали довољно свежих снага да окончају освајање, па је 4 августа напад сведен на пушкарање. Овај табор спасле су јединице из Гламоча, које су му пошле у помоћ, спојиле се са њим и у ноћи 6/7 августа заједнички се повукле према Гламочу и Ливну. Устаници су ушли у Грахово и кренули према Ливну и Гламочу, где их је народ дочекивао масовно ступајући у њихове јединице.

У то време је из Србије стигао пуковник Милета Деспотовић, кога је српска влада послала да преузме команду над устаницима. Устаници су га прихватили за команданта, сматрајући да ће им, као војник, помоћи у сложенијим војним акцијама и учврстити везу са Србијом.

Деспотовић је сакупио устаничке јединице и извео напад на Петровац. Борбе су вођене читав дан, али без успеха. После тога Деспотовић је почео да припрема напад на Оџак, у ком циљу је сакупио све јединице између Бихаћа и Грахова. Према Оџаку је упутио три колоне, које су имале да изврше напад. Али претходно је покушао да преговара са Турцима, јер је сматрао да ће посада у Оџаку пристати на капитулацију. Преговори су вођени неколико часова, али је турска команда одбила да положи оружје. Напротив, искористила је то време да се припреми за одбрану. Деспотовић је учинио основну грешку што је на тај начин ставио до знања Турцима да ће их напасти, а то је устанике стајало доста жртава. И поред тога што су се припремили за тај напад (имали су 15 дана одмора и припреме), они су с тешком муком савладали турске јединице, јер су оне непосредно пред напад биле заузеле све зграде и дворишта јаче утврђена и потпуно се развиле за одбрану. Само захваљујући храбрости и одлучности устаника, који су ноћу енергично напредовали и у току четири часа борбе постепено савлађивали све тачке отпора, Турци су били разбијени и давали су само појединачан отпор. Њима је стигла помоћ из Гламоча, али се те снаге нису задржавале у Оџаку, већ су сакупиле последње остатке оџачке посаде и вратиле се натраг.

Устаници су исте ноћи пошли за турским јединицама нападајући их успут, најзад и у самом Гламочу, али су наишли

на чврсту одбрану. Гламочком гарнизону су помагале и турске јединице из Ливна, па су устаници били потиснути у планину Старетину. Када је Деспотовић осетио јаче снаге код Гламоча, он је брзо пренео дејство својих јединица према северу.

Увиђајући опасност од устаника, турска команда је предузела акције чишћења ширих размера, али сви њени походи су се свршавали неуспешно. Устаничким четама су командовале прекаљене и одлучне устаничке вође. За време наступања јаких турских јединица, они су се са својим борцима склањали са правца њиховог наступања, да би после тога поново прешли у напад.

Међутим, како је долазила зима, и акције су биле све ређе. Услед тога настаје један краћи период у коме није забележен знатнији сукоб устаника са Турцима.

БОРБЕ 1877 ГОДИНЕ

Устанак у југозападној Босни, делимично и у северној, трајао је и током целе 1877 године. Те године устаници немају помоћи са стране, и ослањају се само на властите снаге. Иако је 1876 године повела рат против Турске, Србија је, услед војничких неуспеха, морала да потпише мир. Приликом склапања мира тражено је од ње, поред осталог, да се обавеже да неће помагати устанике и „дозволити стварање тајних револуционарних организација у Србији које би имале за циљ револуционисање турских земаља“.[1] На оваква тражења српска влада је тешко пристајала. Но, бојећи се да аустроугарска влада не расели избегле породице устаника у унутрашњост својих земаља и да Турци не населе празна српска села другим којим народом свога царства, она је саветовала одборима да раде на томе да се избегли народ враћа у Босну и да се мири са Турцима. „Београд је тражио да се устанак у северној Босни као некористан, шта више штетан по националне интересе, утиша и избегли народ врати кућама.“[2] Иако је сада остао усамљен, избегли народ није био вољан да се

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878 године, Београд, 1930, стр. 264.

[2] Исто.

враћа у своја попаљена села; он се није могао помирити с тим да се после толико борби и жртава поново враћа у положај бесправних кметова и да се добровољно покори свом вековном угњетачу.

Најтежи ударац устанку те године задао је тајни руско-аустриски војни уговор (15 јануара 1877 године), по коме је Аустро-Угарска добила сагласност Русије да окупира Босну и Херцеговину. После склапања овог уговора, Аустро-Угарска је према устанку заузела отворено непријатељски став, тако да је, у сарадњи са Турцима, почела радити на томе да га потпуно угуши. Ни дотада Аустро-Угарској није било у интересу да устанак ојача, поготову не зато што је устаничким четама руководио официр из Србије, а после склапања тајног уговора, устанак јој је могао још више сметати, јер се бојала отпора устаника кад дође до окупације.

Већина чланова устаничких одбора у северној Босни после склапања српско-турског мира прихватила је предлоге српске владе о мирењу са турском влашћу. Тада „Одбори почеше наговарати народ да не иде у чете и да се враћа кућама."[1] Међутим, народ је желео да се и даље бори, јер више није имао шта да изгуби, а одбори, обесхрабрени догађајима ван Босне и вођени жељама и наређењима са стране, почели су напуштати циљеве устанка. Тако је одбор у северној Босни двапут издавао прогласе народу да се примири и не ступа у устаничке јединице. Избегли народ у Славонији, Банији и Лици није хтео да се одазива овим позивима. И даље су групе и појединци прелазили у Босну и приступали устаницима. Највише су те године приступали устаницима добровољци (један део избеглица из Босне ступио је за време српско-турског рата добровољно у српске јединице) који су се после свршетка српско-турског рата враћали из Србије. Како о њима нико није водио рачуна, без средстава за живот, а очеличени многим борбама, они су при ступању у устаничке јединице водили успешно герилске акције. Од њих се у фебруару 1877 у северној Босни формира и неколико чета. У исто време, уз њихову подршку, поново оживљавају и мање устаничке чете у планинама Козари, Просари и Вучјаку. Но, иако те чете постоје, већих

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878 године, Београд, 1930, стр. 265.

акција, као 1875 и 1876, нема на северу Босне, јер се њима не руководи из једног центра, њихове се акције не усклађују, свака чета делује изоловано, и због тога су и успеси мањи.

Примирје између Србије и Турске одражавало се и на устанак у југозападној Босни. И пуковник Деспотовић је добио наређење од српске владе да његове чете склопе примирје са Турцима, што су и учиниле у јесен 1876 године. Како је зима била на помолу, четама је ово примирје одговарало и оне су се њиме користиле за прибављање оружја и муниције и припрему за евентуалне пролећне борбе, јер се претпостављало да примирје неће дуго трајати. Због тога је и план пуковника Деспотовића био: да преко зиме концентрише све устаничке чете на слободној територији око Црних Потока и да на пролеће одатле почне вршити нападе на градове и већа насеља.

Турци су се користили примирјем за припремање својих јединица за потпуно угушење устанка, јер је на помолу био руско-турски рат, па им је била потребна војска из Босне. Њима је било најважније да униште устаничке чете концентрисане на територији Црних Потока, јер су оне биле бројно јаке (било је око 3000 устаника) и претстављале главну снагу босанских устаника. И аустро-угарској влади је било стало да се устанак што пре оконча, те је ради тога наредила, марта месеца, свом генералном конзулу у Сарајеву да поведе преговоре са босанским валијом Назиф-пашом и размотри могућност заједничке акције аустриске и турске војске у ликвидирању устанка. Конзул је предложио Турцима да после склапања мира са Србијом искористе своје трупе са Дрине против устаника и обећао да ће им аустриске пограничне власти дати подршку приликом ових операција.

Турски војни заповедник у Босни, Вели-паша, после детаљнијих преговора са Аустријанцима, поверио је Исмет-паши Узуновићу руковођење операцијама против устаничких снага које су се још увек налазиле на територији око Црних Потока. Исмет-паша је, са 5—6 хиљада војника, кренуо 30 априла из Ливна према Грахову и Црним Потоцима. Баш у то време пуковник Деспотовић вршио је припреме за напад на села Ливањског Поља. Иако је имао на окупу око 3000 људи, он није хтео да прихвати борбу на отвореном пољу, већ се повукао на Седло (терен Црних Потока), где је могао орга-

низовати јачи отпор, с намером да ту дочека турске трупе. Турске јединице су ушле у Грахово, допрле чак и до Црних Потока, али на Седло, главни устанички положај, нису смеле извршити напад.

На Седлу су устаници заузели јаке положаје, укопали се и спремни очекивали напад. Њихови су положаји били са две стране заштићени аустро-угарском границом, а са једне планинским стрминама. То су били тако повољни положаји за одбрану, да Исмет-паша није ни покушао да изврши напад, већ је своје трупе окренуо према Унцу, Петровцу и Кулен Вакуфу прочешљавајући тај терен у циљу уништења других мањих устаничких снага.

Одмах по Исмет-пашином одласку устаничке чете су поново продрле у унутрашњост Босне контролишући важније комуникације, нападале насеља и уништавале беговске куле и чардаке. Исмет-паша се поново морао вратити у ове крајеве, и његове јединице су тада повећане на око 9200 војника. У исто време око Бање Луке налазило се око 4200 турских војника. Овим трупама су придодата још по два топа и довољно других средстава за вођење борбе. И поред ових снага, вилајетски идаре-мецлис купио је нове башибозучке одреде.

Устаничке чете нападале су врло снажно по целој југозападној Босни. Тако је чета устаничког вође Пере Креце извршила напад на село Градце у близини Кључа, попалила га и ту убила једног бега. После тога чета се пребацила у околину Јајца и тамо изводила акције. У исто време Деспотовић шаље две чете да изврше напад на села Растичево, Благај и још нека друга села код Купреса. Чете су извршиле напад и попалиле или порушиле више беговских чардака и запленили веће количине разног материјала. Остале чете су дејствовале по Босанској Крајини. Све оне су биле потчињене пуковнику Деспотовићу, који се налазио у Грахову. Крајем јуна, он је организовао већи напад и на села у долини речице Санице. Око 2000 устаника, под руководством способних устаничких вођа Станка Бабића, Вида Милановића, Ђоке Карана и Вајана Ковачевића, извршило је напад на села Хрустово, Доњу Саницу, Језерац и још нека мања. Иако половина људства није имала оружја, чете су у снажном и изненадном налету савладале добро наоружане турске посаде. У тим борбама оне

су попалиле та села, запленили много оружја и неколико стотина грла стоке. Том приликом Турци су имали преко 180 мртвих војника.[1] Тек што се завршио овај напад, Турци су из свих околних села и градова послали веће јединице према Саници, те су се чете морале повући преко Грмеча, планине Осјечнице и Унца према Црним Потоцима, борећи се непрекидно против турских јединица.

Успеси у долини Санице још су више подигли морал устаника. Све им је више прилазило нових бораца, који су се постепено прекаљивали у мањим акцијама и на искуству се осведочавали да је могуће водити борбу против боље наоружаних Турака. Користећи се летњим временом, устаничко руководство је, чим су се чете искупиле у Црним Потоцима, одлучило да нападне и уништи низ беговских чардака по Ливањском Пољу. Највише чардака ливањских бегова било је у селу Челебићу, где се налазила и стална турска посада. После добре припреме, 14 јула ујутру, устаничке јединице су извршиле напад на село. Добро укопани у ровове и затворени у куле, Турци су се очајнички бранили. Борба је трајала са несмањеном жестином све до мрака. Дотле су устаници заузели три утврђене куле, попалили све куће и запленили веће количине хране и много грла стоке. Пошто су чете углавном биле извршиле свој задатак, поново су се повукле према Грахову.

После 15 дана одмора и мањих борби, устаничке чете, под командом Пере Креце, Луке Петковића, Алексе Јакшића и Вида Миловића, извршиле су напад и на град Кључ. Овај напад био је добро припремљен, али, услед небудности, Турци су сазнали за устаничке намере, те су послали у Кључ знатна појачања. И овога пута устаници су снажно напали, попалили у близини Кључа села Јарице и Мајкиће, и цео дан се борили прса у прса. Не могавши заузети утврђен град, устаници су се повукли према Тичеву. Са обе стране у тој борби било је много мртвих и рањених.

Стална активност устаника и успеси у долини Санице, на Челебићу и напад на Кључ показивали су да устаничке снаге све више расту. Турци су тих месеци били принуђени да шаљу нове јединице из Новопазарског санџака у Босну

[1] Не постоје извори из којих би се могло видети колико су устаници у тој акцији имали губитака.

и да купе башибозуке по свим срезовима и шаљу их у устаничке крајеве. „У бихаћком, бањалучком и травничком округу објављено је опсадно стање“,[1] и ужурбано су вршене обимне припреме за поновни напад на устаничке положаје око Црних Потока.

Кад је осигурао сарадњу аустриске пограничне власти, Исмет-паша је са преко 20000 добро наоружаних војника предузео поново напад у правцу Грахова и Црних Потока. 29 јула је са трупама стигао у Ливно, одакле је 31 кренуо према Грахову, уништавајући успут све оно што је устаницима могло бити од користи. У исто време њему је од Бихаћа ишао у сусрет Халил-бег са једним табором низама и с крајишким башибозуцима.

Испред јако надмоћнијег непријатеља, устаничке чете морале су се повлачити према Црним Потоцима, остављајући на Стожишту само мању заседу. Њихова намера је била, као и приликом првог Исмет-пашиног напада, да дочекају турску војску на Седлу. Ради тога су своје положаје добро утврдили, ископавши уз то и тринаест степенастих ровова. На Кук, најстрмији обронак Седла, чете су навукле много балвана с циљем да их отискују на турске трупе које би покушале да овладају тим положајима. Морал устаника био је веома висок. Оружја и муниције су имали довољно, положаји за одбрану били су изванредно повољни и постојали су сви услови да се нанесе осетан пораз турској војсци.

Иако није знао да ће турске трупе извршити напад и са аустриског земљишта, Голуб Бабић предлагао је пуковнику Деспотовићу да на Седлу не прихвата одлучну борбу, већ да ту остави само једну чету јачине стотину војника, чији би задатак био да прихвати крађу борбу, а потом да се повуче на аустро-угарску територију. Главнина снага, по предлогу Бабића, требало је да се ноћу пробије или неопажено провуче кроз турске положаје, продре у унутрашњост Босне, нападне празне градове и села и том акцијом развуче Исметпашине јединице. План је био реалан, лако изводљив и за устаничке јединице најприкладнији, али Деспотовић, не разумевајући герилски начин ратовања, није хтео да при-

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878 године, Београд, 1930, стр. 271.

хвати овај план способног и искусног вође Голуба Бабића, што је довело до пораза и брзе ликвидације устанка у Босни.

Устаничке чете, јачине око 3000 људи, са довољно оружја и муниције, заузеле су на Седлу овакав распоред за одбрану: две чете биле су на положају од далматинске границе до Стојичевића Брда, на коме су се већ налазиле две чете, а њима с леве стране, до личке границе, била је једна чета. Једна чета налазила се прикривена у планини Уилици. Она је имала задатак да изврши напад на турске трупе из позадине. Једна чета остављена је као резерва. Код ње су се налазили пуковник Деспотовић и Голуб Бабић. Дакле, приликом турског напада на Седло, у одбрани учествовале су све устаничке чете, изузев хрватских чета Нике Буре и фра Боне Дрежњака, које су се стално налазиле на планини Пролог и одатле дејствовале, и једне чете која је заостала у Сеоцима. Пошто је био убеђен да са аустриског земљишта неће нико нападати, пуковник Деспотовић на тој страни није ни постављао никаква обезбеђења.

Приближивши се Црним Потоцима, Исмет-паша није предузимао напад све док се није споразумео са аустриским пограничним властима да може један његов одред прећи на њихово земљиште и с леђа напасти устанике. 3 августа, по одобрењу аустро-угарског генерала Родића, један турски одред прешао је ноћу границу код Граба и заузео положаје на Алфировића Коси, управо изнад десног крила устаника.

Четвртог августа ујутру турске трупе, распоређене у пет колона, прешле су са босанске стране у напад. До 10 часова, устаници су одбили неколико њихових снажних јуриша. Кад је турска војска изненада ударила са леђа на десно крило, чете су се, уклештене, морале повући са тог сектора на аустриску територију. Узалуд је Деспотовић на угрожени отсек слао помоћ. Под снажним притиском Деспотовић се и са осталим четама повукао на аустро-угарску територију. Око две стотине устаника који су се повукли у Далмацију били су разоружани од стране аустриских жандарма. Чете које су се повукле у Лику деморалисане неуспехом распале су се и устаници су се разишли својим кућама. Пуковник Деспотовић је првих дана после пребацивања на аустриску територију вешто избегавао сукобе са жандармима; он се са устаничким вођама Пером Крецом, Ђоком Караном, Луком Петко-

вићем и Алексом Јакшићем кратко време налазио у личким планинама. Али једном, на путу за Обровац, био је ухваћен од жандарма и, по наредби аустро-угарске владе интерниран у Линц. И друге устаничке вође, изузев неких које су после пораза отишле у Србију, пале су брзо у руке аустриских жандарма. Једино је успело Голубу Бабићу да се са браћом и неколико њему верних људи одржи у личким планинама и да одатле и даље све до пред окупацију упада у Босну и врши мање нападе.

Тако се завршила трогодишња борба босанских кметова (подржаваних од револуционарних грађанских слојева), који су се голоруки дигли и херојски борили да збаце феудално израбљивање и истерају вишевековног освајача.

Аустриско-турска сарадња је успела. После пораза на Седлу устанак се и у том делу Босне, као и на северу, све до окупације 1878 године свео на мање сукобе између појединих устаника и башибозука.

Премда је на аустриској територији било много избеглог народа, који се и после овог пораза хтео борити и поново ступати у устаничке одреде, ипак се устанак више не разгара. Разлог је томе настојање Аустро-Угарске код великих сила да окупира Босну и Херцеговину. Кад је изгледало да ће она у својим настојањима и успети, један део босанско-херцеговачких утицајних емиграната у Србији (Мићо Љубибратић, Алекса Јакшић, Симо Поповић и др.) и део устаничких старешина (Голуб Бабић, Перо Крецо и Вид Милановић) почињу да раде, почетком 1878, на зближавању Срба и муслимана како би се дао отпор новој окупацији. Они су брзо нашли основицу на којој су се зближили, јер су муслимани били одлучно против аустро-угарске окупације. Међутим, ова настојања нису имала подршке од стране српске и црногорске владе, јер се оне нису хтеле да упуштају у отворену борбу са онда моћном Аустро-Угарском.

Ипак ће рад на зближавању Срба и муслимана убрзо довести до резултата. Премда се само мали део устаника бори заједно са муслиманима против аустро-угарских корпуса у лето и јесен 1878, ти почеци борбене сарадње и зближења Срба и муслимана одразиће се у заједничком устанку 1881—1882 у Херцеговини и у борби против аустриског колонијалног израбљивања.

СТАВ ВЕЛИКИХ СИЛА И ОДНОС СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ ПРЕМА УСТАНКУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875—1878

Друштвено-политичка криза турске царевине, као последица сазрелих противречности већ преживелог друштвеног поретка, створила је од ње, која је некад била страх и трепет за читаву Европу, дотрајалу државу, коју су велике силе могле на лак начин уништити. Но с обзиром на то да је свака од великих сила имала своју одређену претензију на поједине крајеве турске царевине и да су се на подручју турских покрајина најоштрије сукобљавали њихови интереси, све су решавању горућих питања у балканским и осталим турским покрајинама прилазиле са становишта својих освајачких интереса.

Из тих разлога је свака од великих сила настојала да што боље искористи ситуацију створену босанско-херцеговачким устанком, да што боље учврсти свој утицај у овом делу Европе.

Што је устанак дуже трајао и брже се развијао, а Турска постајала све немоћнија да га угуши, то је интервенција великих сила постајала све јача. Као последица дотрајалог феудалног поретка и несређеног унутрашњег стања, тај чисто унутрашњи проблем турске државе искрсао је на дневни ред као питање за чије су решење биле заинтересоване све европске велесиле, те је на тај начин дошло до све отворенијег њиховог мешања у њене унутрашње послове.

Међутим, услед посебних интереса великих сила на Балкану, створили су се такви међународни односи у којима већина заинтересованих држава није желела да развитком устанка и његовим евентуалним проширењем буде угрожен опстанак Турске на Балкану. Јер, иако је била уздрмана, Турска је својим постојањем одржавала равнотежу великих сила. Распламсавање устанка могло ју је ослабити,

што још није било у интересу појединих великих сила. С друге стране, разгарање устанка и његова народно-ослободилачка карактеристика водили су ка стварању национално слободних и независних држава, са чиме се није слагала политика великих сила, нарочито Аустро-Угарске и Русије. За европску дипломатију „је — каже Пелагић — интегритет турске царевине неприкосновена светиња, а интегритет толиког народа за њих су — трице и кучине, средство, мост, за себичне њихове циљеви. Њима не требају слободни народи".[1]

Кучук-кајнарџиским миром, 1774 године, Русија је добила „право заштите православног живља" у турској царевини. Нарочито отада, руски претставници почињу да истичу како они своју политику према балканским народима заснивају на истоветности верских интереса; међутим, каснији догађаји показали су да је то служило као изговор за спровођење великоруске политике. О томе колико је водила рачуна о интересима балканских народа говори добро познати „Грчки пројект" царице Катарине, по коме су 1782 године вођени преговори између ње и аустриског цара Јосифа II о подели интересних сфера на Балкану, тако да Аустрији припадну све земље западно од линије Београд—ушће Дрима у Јадранско Море, а од јужних, односно источних, земаља Балканског Полуострва створиле би се две државе: Дација и Грчка, преко којих би Русија, као „заштитница хришћана", била у могућности да обезбеди своје интересе на Балкану, јер би се те две државе нашле у њеној интересној сфери. Аустрија и Русија су се и даље, током читавог века, погађале са другим великим силама о судбини малих народа на Балкану. Активност руске политике нарочито се осећа од оног момента кад поједини наши народи, водећи борбу за своје ослобођење од Турске, испољавају тежњу да постану потпуно независни. Такав је случај био са Србијом у време њеног стварања — у току и после Првог и Другог устанка — коју је Русија хтела да претвори у себи зависну земљу. Сличне намере испољавала је и према Црној Гори као самосталној и независној држави. Она је и устанке у Босни и

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 70.

Херцеговини настојала да искористи у циљу учвршћења свог утицаја на том подручју.

Почетком друге половине XIX века Аустрија је претрпела два пораза, што је поколебало њен углед као европске велесиле: 1861 године потучена је од Француза у Италији, а 1866 од Пруса. Тада је Аустрија своју политику скренула према Босни и Херцеговини како би тамо нашла терен за територијално ширење и остварење своје освајачке политике. Ширење свога утицаја и Аустрија је камуфлирала паролом „заузимања за хришћане у Турској". С друге стране, Немачка је у оваквој ситуацији настојала да искористи Аустро-Угарску као претходницу у остваривању својих циљева на Балкану и Блиском Истоку.

Тешко стање у коме се налазила Турска и које је претило њеном опстанку настојала је и Француска да искористи у циљу јачања свог утицаја на поједине турске територије у базену Средоземног Мора. Француска је из чисто трговачких и финансиских разлога желела промену постојећег стања и у балканским земљама које су биле под турском влашћу, јер су феудални односи били кочница продирања француске трговине. Али у то време она није могла играти неку активнију улогу на Балкану услед кризе коју је преживљавала после изгубљеног рата против Немачке.

Енглеска је за стање на Балкану била много више заинтересована од Француске. Она је основну опасност гледала у јачању руског утицаја на Балканском Полуострву, чиме су се угрожавали њени интереси у Средоземљу. Опасност од руског утицаја на Балкану Енглеска је сматрала тим већом, јер су се већ на другом крају — у Средњој Азији — сукобили правци њихових експанзија. Зато је у неприкосновености турског територијалног поседа гледала највећу гаранцију за очување својих интереса на подручју Средоземног Мора.

Италију је у овом тренутку највише интересовао мир. Он јој је био потребан како би могла своју тек уједињену државу да среди и ојача. Ипак је желела да спречи учвршћење Аустрије у базену Јадранског Мора. Али, свесна своје слабости и премоћи свога противника није рачунала са неком својом активнијом улогом.

При постојању оваквих супротности у односима између великих сила, није никакво чудо што је приликом заузимања става према кризи проузрокованој избијањем устанка 1875

дошло до битних разлика у гледању на босанско-херцеговачки проблем од стране великих сила, посебно Аустро-Угарске и Русије као најзаинтересованијих. Та дипломатска борба, у којој су Аустрија и Русија играле најважнију улогу, била је разнолика и често променљива, јер је зависила од личних интереса усклађиваних према моментаној ситуацији, а ниједну од великих сила нису занимала питања која су на дневни ред истицале побуњене масе.

Свакако да према устанку нису могле бити пасивне Србија и Црна Гора, тим пре што се радило о нашем живљу и у једној и у другој покрајини. Познато је да се, нарочито у другој половини XIX века, испољава тежња свих југословенских народа за стварањем заједничке државе, у којој би били сви уједињени и која би била у стању да штити њихове интересе мимо и против воље великих сила. Те тежње, како народа Србије тако и народа Црне Горе, и њихова осећања према браћи у Босни и Херцеговини били су јачи од династичких аспирација владара обеју земаља. То је оно чега се највише плашила Аустро-Угарска, те је њен план био да искористи Босну и Херцеговину као елеменат раздора између Србије и Црне Горе као и између Срба и Хрвата. А разним обећањима она је, с друге стране, радила на одвајању Србије од Русије. У те и сличне сврхе Аустро-Угарска је настојала да искористи борбу народа Босне и Херцеговине.

Да не би устанак узео шире размере и угрозио опстанак турског поседа на Балкану, велике силе су, још августа 1875 године, почеле саветовати Порти да у споразуму са устаницима реши питања од којих зависи окончање устанка. Када је устанак узео веће размере Турска је била приморана да прими и посредовање великих сила између ње и устаника. У том циљу свака је од великих сила (Русија, Аустро-Угарска, Енглеска, Француска, Немачка и Италија) послала крајем августа у Херцеговину по једног свог претставника да у Мостару заједнички преговарају са претставницима херцеговачког устанка. С обзиром на то да вођи устанка нису хтели доћи у Мостар — јер нису имали поверење у турске власти — преговори су се обавили у току септембра 1875 у Требињу (са претставницима устанка јужне Херцеговине) и у Невесињу (са претставницима устанка северне Херцеговине). Као базу за преговоре устаници су захтевали да се

закључи примирје за одређено време и да преговарају само са претставницима великих сила, тј. конзулима. (Ово последње због тога што је дотадашња пракса показала да се у Турској није доследно извршила ниједна реформа донета у XIX веку, иако су се званични турски органи и правно и морално обавезали да то учине.) Устаници су захтевали од претставника великих сила да се под њиховом контролом и уз њихову гаранцију спроводе реформе. Међутим, конзули нису били овлашћени да воде преговоре у том смислу, и они су се завршили без успеха.

Конзулима у Требињу упутили су устаници из јужне Херцеговине један меморандум, у коме су изнели несносно стање народа под окрутном турском влашћу, истичући да смирења не може бити све дотле док постоји турска власт у Херцеговини. Неке захтеве изразили су претставници северне Херцеговине приликом разговора са групом конзула која се налазила у Невесињу. Види се да устаницима није било стало до неких ситних уступака и попуштања од стране Турске. Њима је било стало до слободе, а тај појам се већ јасно схватао као нешто неспојиво са постојањем турске власти у Босни и Херцеговини.

Ни турска влада ни њени претставници нису имали ни воље ни склоности да удовоље захтевима садржаним у меморандуму, него су настојали да заварају велике силе разним прогласима и реформама. На тај начин прва изразита интервенција и покушај великих сила да мирним путем реше спорно питање устаника завршили су се неуспехом. У овом моменту царска Русија је била мишљења да би велике силе требало силом да интервенишу и на тај начин натерају турску владу на извршење њених обавеза, с обзиром на то да је пракса показала да реформни подухвати нису озбиљно спроведени у дело. Потпуно супротан став у овоме моменту имала је аустро-угарска влада, па и сама Енглеска. Оне су знале да појачана и оружана интервенција — у којој би главну реч водила Русија — против Турске може довести до јачања руског утицаја и учвршћења руског положаја на Балканском Полуострву, или, с друге стране, до стварања једне независне велике српске државе, која би постала центар балканских словенских народа. У вези с тим, као основни задатак пред бечку владу постављало се да у што краћем

року оконча устанак у Босни и Херцеговини. Међутим, тешко је умирити један народ који се латио оружја и пошао у борбу за своју националну слободу и побољшање економских услова живота. Зато се и десило, док су велике силе настојале мирним пу̀тем да решавају спорна питања, да је устанак узимао све шире размере, зато што је устали народ схватио да се сва турска обећања своде у крајњој линији на то да се изигра посредовање великих сила у устанку и на тај начин препусти иницијатива самој Турској. Да је то тачно, говори чињеница што је непосредно после обећања о спровођењу реформи уследила јача војна интервенција за ликвидацију устанка, што је изазвало и живљу дипломатску активност великих сила.

На све могуће начине Аустро-Угарска је настојала да игра главну улогу у решавању овога питања, тим пре што је борба узимала све шире размере. Као што је у сваком покушају потчињених јој народа да дођу до самосталности и независности увиђала опасност за свој опстанак, тако је и борбу народа Босне и Херцеговине за ослобођење сматрала угрожавањем својих интереса на подручју које се налазило у њеној интересној сфери. Зато је и била противник сваке врсте аутономије Босне и Херцеговине и свих комбинација њиховог припајања Србији и Црној Гори. У том циљу аустро-угарска влада иступа 30 децембра 1875 године са реформним планом који је, уз сагласност осталих великих сила, требало као њихов заједнички меморандум доставити турској влади и захтевати да се обавеже на његово спровођење у живот. Пристанак великих сила је добијен, те је меморандум предат турској влади 31 јануара 1876 године. Њиме се предвиђало: слобода вере, укидање закупнине, да се приходи непосредног пореза троше у корист Босне и Херцеговине, побољшање економског положаја сељака и стварање одбора који би контролисали спровођење реформи од стране турске власти.[1]

Тешко унутрашње стање у Турској и притисак од стране великих сила приморали су турску владу да прихвати меморандум и да се обавеже на његово спровођење. Међутим, као што се из меморандума види — по питањима која су у њему обухваћена и начину на који су третирана — његовим прихва-

[1] Др Васиљ Поповић, Источно питање, Београд, 1928, стр. 138.

тањем па и потпуним спровођењем није било у стању да се удовољи револуционарним захтевима босанско-херцеговачких устаника зато што је и дотада у својим реформним подухватима турска влада узимала у решавање већину ових питања, па се ипак стање није ништа изменило. Најзад, меморандум турску владу није приморавао на спровођење реформи, већ је био више сугестивног карактера и, што је најважније, није дубље задирао у основна питања, од којих је зависило окончање устанка. Иако је прихваћен од Турске, меморандум су одбили устаници, због чега Аустро-Угарска помаже Турску у њеним настојањима да што пре оконча устанак.

Одбори који су у почетку били створени за помагање устанка, а за које је аустро-угарска влада знала и дотада их није ометала у раду, сада се распуштају и онемогућава се пребацивање оружја, муниције и осталих потреба за устанике.

Међутим, аустро-угарској је влади још од почетка било јасно да све њене мере које буде предузимала у циљу ликвидације устанка неће бити довољне и ефикасне уколико и даље Србија и Црна Гора буду помагале устанак. У њима су Аустро-Угарска и остале велике силе гледале једну од сметњи за окончање устанка. Пошто се Турска према устанку осећала немоћна, то су велике силе настојале да приволе Црну Гору да дигне руке од устанка, у коме је (у Херцеговини) имала практично руководећу улогу. И Турска води преговоре са Црном Гором да би је приволела на окончање устанка, а Аустро-Угарска шаље свог претставника на Цетиње. Све те мере Цариграда и Беча остале су без успеха, с једне стране због тога што је кнез Никола за одустајање од помагања устанка тражио као накнаду: признање самосталности[1] Црној Гори и њено извесно територијално повећање, што Турској није ишло у рачун, а са друге стране због тога што Аустро-Угарска није хтела да дозволи да Црна Гора игра тако видну улогу у решавању овако важних и сложених питања.

Као последица вођених преговора између Аустро-Угарске и Турске и њих обе са Црном Гором, долази до састанка у Суторини (5 километара западно од Херцег Новог). Од устаничких вођа на састанку су, поред осталих, били

[1] Иако је Црна Гора била самостална и независна држава, Турска је као такву није признавала до Берлинског конгреса 1878 г.

присутни: Трипко Вукаловић, Лазар Сочица, поп Перо Радовић, Симо Бањевић, Глигор Милићевић, Богдан Зимоњић, Јефто Белобрк и дон Иван Мусић, а са аустро-угарске стране генерал Родић. Састанак је одржан 6 и 7 априла 1876 године. Устаници су се претходно консултовали са цетињском владом, од које су и добили директиве за држање на састанку. 7 априла прочитан је реформни програм за Босну и Херцеговину, чији је творац била аустро-угарска влада. То је био — изузев мање допуне — онај исти реформни програм који су, фебруара 1876, велике силе упутиле Турској и који се она обавезала да спроведе у дело. Допуна се састојала у томе што се предвиђало: опште помиловање, безбедност народа од насиља и освете, да Порта да помоћ за оправку кућа и семе за усеве и да се народ ослободи десетине за једну годину, а од других пореза за две.[1]

После проученог реформног програма устаници су послали свој одговор и предали га аустро-угарском посреднику генералу Родићу. Одговор је потписало свих 28 устаничких вођа, колико их је било присутно на преговорима. Захтеви су се углавном састојали у следећем: да се сељацима „хришћанске вере“ уступи макар трећина земље у њихову својину; да се турска војска уклони из Херцеговине, а да посаде остану само у Мостару, Стоцу, Требињу, Никшићу, Пљевљима и Фочи; да се поправе „хришћанске куће и цркве“; да се набави храна за годину дана и поделе оруђа за обрађивање земље; да „хришћани“ носе оружје све дотле док се муслимани не разоружају и не спроведу обећане реформе; херцеговачки ће прваци преговарати са турским властима о извршењу ових захтева за целу Босну и Херцеговину. Новац који Порта одређује за потребе Босне и Херцеговине захтевали су да се стави под непосредни надзор једне европске комисије; да у горе наведених шест гарнизона руска и аустриска влада поставе по једног свог делегата који ће бдети над извршењем тих одлука.[2]

Предаја оваквог одговора значила је крај преговорима, јер турска влада није хтела ни чути за захтеве устаника, тим

---

[1] Гавро Вуковић, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 године, Сарајево, 1925, стр. 181—182.

[2] (Красић), Босански устанак 1875—1878 године, Нови Сад, 1884, стр. 44—45.

пре што јој је аустриска влада ставила до знања да сѐ ни она не слаже са њиховим захтевима и да их неће подржавати. Иако није успела да оконча устанак, Аустро-Угарска је успела у нечему што је за њу било много важније: читава Европа, па и сами устаници, видели су у њој државу која има главну реч и игра најважнију улогу у решавању судбине босанско-херцеговачког народа. Са овим почиње нова криза у односима између великих сила, која се продубљавала у знаку даљег заоштравања њихових односа на питању да ли да се удовољи захтевима устаника или не.

Тада расту претензије Аустро-Угарске на окупацију Босне и Херцеговине, јер је била сигурна у то да Турска неће бити у стању да реши кризу у коју је била запала.

За решавање „Источног питања" све веће интересовање показивала је и Енглеска, која је у то време предузимала све мере за јачање свог утицаја на Блиском Истоку и Средњој Азији и бојала се јачања руског утицаја на Балкану, који би могао угрозити најважније поморске линије британске империје, које су после прокопавања Суецког Канала пролазиле Средоземним Морем. Зато се политика Енглеске оријентисала на помагање Турске, иако је ова била растрзана свакидашњим немирима, династичким борбама и размирицама. Политичка игра Енглеске била је усмерена на разбијање тројецарског савеза (Русија—Аустро-Угарска—Немачка) у чему је постепено и успевала. Да би што више заоштрила односе у тројецарском савезу, она истиче да је сагласна да се да аутономија Босни и Херцеговини. Овим ради на стварању раздора у односима између Русије и Аустро-Угарске и на паралисању њиховог утицаја у Цариграду.

Догађаји у Босни и Херцеговини живо су интересовали Србију и Црну Гору још од првих дана устанка. Њихово интересовање повећавано је утолико пре и више што у мешању великих сила нису виделе искрена настојања да се удовољи захтевима побуњеног народа. О будућности народа Босне и Херцеговине мислили су и за њу се интересовали сви народи данашње Југославије.

Устанак у Босни и Херцеговини затекао је Србију у условима несређених унутрашњих прилика, проузрокованих међусобним борбама постојећих политичких странака. Али ипак влада уз подршку целог народа помаже организовање

одбора, сакупљање добровољаца и прикупљање материјалне помоћи за устанак. Влади Србије устанак у Босни и Херцеговини користи и као средство за вршење притиска на Турску у циљу добијања територијалних уступака.

Стално интересовање великих сила за исход устанка и контрола над њим нису дозволили Србији да га активније помаже, како је то хтео српски народ. Народ Србије био је спреман да поднесе и највеће жртве само да би указао помоћ својој браћи у овој тешкој борби. Мисао да једино заједничка борба свих југословенских народа може да доведе до њиховог националног ослобођења и уједињења нашла је дубоког корена како код потлачених маса Босне и Херцеговине тако и код народа Србије, Црне Горе и осталих југословенских народа, који су живели у Аустро-Угарској Монархији и Турској. Одлучност Србије није зависила само од тога да ли је она била вољна помоћи народу Босне и Херцеговине у његовој борби за ослобођење. Званична Србија је морала рачунати на став великих сила онакав какав би био у моменту отвореног помагања устаника. Аустроугарска влада је знала да је то главни разлог који не дозвољава Србији да укаже отворену помоћ устанку. Она утиче на српску владу у циљу да је одвоји од устанка, при чему јој помаже и Русија. Посредовање Русије крајем 1875 и у првој половини 1876 умногоме је утицало да Србија није предузела неке озбиљније мере у циљу помагања устанка, што је касније учинила. Њихово посредовање имало је негативног одраза на развијање односа између српске и црногорске владе. Иако је скупштини Србије био јасан став Аустро-Угарске и Русије, она је одлучила да удовољи тежњама свога народа, тј. да пружи активнију помоћ устаницима у Босни и Херцеговини, те је на седници од 9 септембра изразила своју спремност за помагање устанка и ступање у рат против Турске. У том циљу скупштина је одобрила влади да може утрошити три милиона дуката на вођење рата против Турске и за помагање устанка. Од ове суме за устанак је предвиђено милион дуката. Премда је кнез Милан био истог мишљења, јер му је ишло у прилог остварење плана „Велике Србије", у почетном периоду устанка није се могао одлучити на овако смео корак услед става Русије, те је одбио предлог скупштине. Притисак народних маса постајао је све јачи, те ни кнез ни влада нису могли остати глуви пред ова-

квом стварношћу. Крајем 1875 и првом половином 1876 године српска влада ради на стварању споразума са Црном Гором којим је требало решити основно питање: приволети велике силе на поштовање начела „Балкан — балканским народима". Требало се супротставити тежњама великих сила о подели Турске на рачун балканских народа. Најбоља гаранција за ово постојала је у могућности, према мишљењу Србије и Црне Горе, да босанско-херцеговачко питање узму у своје руке.

Од почетка устанка у Босни и Херцеговини Црна Гора је била за његов исход јако заинтересована. Тесна повезаност и сличност животних услова при постојању увек заједничког непријатеља обезбедиле су и заједничко учешће народа Црне Горе и Херцеговине у низу догађаја током историје. Односи су постали присни и везе тесне, нарочито у времену заједничких борби против Турака у XIX веку. Та заједничка прошлост приближавала је ове народе и развила код њих осећање љубави и потребу међусобног помагања. Такође важну чињеницу претстављала је претензија цетињске владе на Херцеговину или бар на поједине њене делове. У почетку устанка кнез Никола је покушао да му не даје подршку, полазећи од чињенице да тада нису постојали услови за његово дизање, а најважније у том моменту било је то да је његово ангажовање у устанку морало довести до интервенције великих сила, па и до рата Црне Горе против Турске. Сви његови покушаји били су немоћни пред љубављу црногорског народа према напаћеној браћи и његовој чврстој решености да им притекне у помоћ. Зато још од лета 1875 године учешће Црногораца у херцеговачком устанку бива сваким даном све веће, што касније доводи до тесне сарадње између устаника и истакнутих личности Црне Горе, која се најзад и завршава руковођењем устанка од стране појединих црногорских главара.

Аустро-Угарска је нерадо гледала на савез Србије и Црне Горе, но сва њена настојања и мере које је предузимала да до савеза не дође завршили су се неуспехом.

Почетком јуна 1876 године дошло је до споразума између Србије и Црне Горе према коме је требало заједничким снагама напасти на Турску, чиме би се поред осталог указала помоћ устанку и створила могућност за ослобођење народа Босне и Херцеговине од Турске. Тако је, 30 јуна 1876 го-

дине, дошло до рата између Србије и Црне Горе, са једне, и Турске, са друге стране. Србија је, осим са Црном Гором, одржавала везе са Бугарском и Грчком, мислећи да ће у моменту избијања рата планути читав Балкан.

Рат који су повеле Србија и Црна Гора против Турске створио је још већу затегнутост између великих сила у вези са питањем њихових интереса на Балкану. Јер, уколико би победила Турска, интервенција царске Русије била би неизбежна, јер би тиме била угрожена њена доминација, што би опет, вероватно, могло довести до сукоба са Аустро-Угарском. С друге стране, победа Србије и Црне Горе изазвала би распад балканске Турске, у ком случају би се још више заоштрили односи великих сила око поделе турских територија.

Тих дана долази до нових преговора између Аустро-Угарске и Русије. 8 јула 1876 године одржан је састанак руског и аустриског цара и њихових канцелара у Рајхштату. Ту је склопљен тајни уговор по коме су се поред осталог — сложили да се „не мешају" у српско-турски рат. За решавање босанско-херцеговачког питања сагласили су се да један део Босне буде присаједињен Србији, гранични део Херцеговине Црној Гори, а остале делове анектирала би Аустро-Угарска. Русија је по овом споразуму требало да добије територије које је држала до 1856 и извесно проширење у азиској Турској. Овај уговор служио је као подлога даљим погађањима између Аустрије и Русије око поделе интересних сфера на Балкану.[1]

Србија у овом рату није имала успеха, јер није могла победити много јачег непријатеља. Поред тога до ослободилачких покрета у осталим балканским земљама није дошло, те је основна снага турске војске била ангажована према Србији. Када је Србија у току рата ушла у критичну фазу, интервенисале су велике силе у Цариграду за прекид рата. Турска је поставила Србији такве тешке услове које она није била у стању да прими. После дужег притиска на Турску тек 1 новембра Порта је пристала на примирје. За време трајања примирја одржана је конференција претстављника великих сила у Цариграду. Конференција је одржана у времену од 21 децембра 1876 до 20 јануара 1877 године,

[1] Др Васиљ Поповић, Источно питање, Београд, 1928, стр. 139.

но није дала никаквих резутата, с обзиром на то да је Порта и овом приликом покушала да изигра рад претставника великих сила. У моменту када је требало да турска влада прими закључке конференције — давање аутономије Босни и Херцеговини и Бугарској и закључење мира са Србијом и Црном Гором — грмљавина топова је објавила да је Турској дат устав. Тако је створен утисак да ће Турска као уставна земља спровести све нужне реформе, чиме би закључци и рад конференције били излишни.

Даљи притисак великих сила на Турску остао је без резултата. Зато је Русија сматрала да би требало да се она сама обрачуна са Турском, те тако извуче за себе највећи део користи решавањем „Источног питања". Ово је довело до руско-турског рата. Претходно је Русији био потребан за овакав корак пристанак великих сила, нарочито Аустро-Угарске. После преговора са њом дошло је до конвенције, која је потписана у Будимпешти 15 јануара 1877. године. Овом конвенцијом Аустро-Угарска се обавезала на неутралност у руско-турском рату. Као награду за своју неутралност Аустрија је добила пристанак руске владе да може окупирати Босну и Херцеговину. Покушај Србије да у заједници са Црном Гором реши питање устанка пропао је, и судбина Босне и Херцеговине остала је и даље у рукама великих сила.

Конвенцијом од јануара 1877 године Аустро-Угарска је већ била на домаку остварења својих освајачких планова на Балкану, и преко ње је добила гаранцију за обезбеђење својих интереса. Овим споразумом она је решила два за себе најважнија питања: обезбеђивала је себи пут у Босну и Херцеговину, чиме су Србији и Црној Гори оспорене претензије на ове две покрајине, и добила је пристанак Русије да се неће дозволити стварање једне велике српске или било које друге словенске државе на Балкану.

Непосредно пред почетак руско-турског рата велике силе су учиниле још један корак да би приволеле Турску да оствари њихове захтеве. У том циљу је одржана лондонска конференција, која је требало да утиче на Турску да: закључи мир са Црном Гором, да спроведе захтеване реформе и да сведе војску на мирнодопско стање.[1] И ова мера великих сила била је паралисана изјавом енглеске владе од 31 марта

[1] Др Васо Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930, стр. 278.

1877 године, тј. одмах после потписивања протокола, у којој га не признаје уколико се истовремено не изврши разоружање Русије упоредо са разоружањем Турске. Кад је осетила подршку од стране Енглеске, турска је влада одбила захтеве великих сила.

Одмах после одбијања Турске да прихвати захтеве великих сила, Русија јој је, 24 априла 1877 године, објавила рат. „Русија, ступајући у рат противу Турске, изјавила је свему свијету да то чини зато, к'о ђоја, да ослободи хришћанске народе од турског ига. Она је, дакле, под фирмом хришћанског ослобођења могла отворено у рат ступити."[1] У овај рат, у коме је Русија почела операције тек јуна, одмах је ушла и Црна Гора, која са Турском није била склопила мировни уговор, него се налазила у примирју. И Србија, иако изнурена ратом из кога је тек била изишла — на захтев Русије — објавила је Турској рат 1 децембра исте године. У овом рату Турска је била поражена, те јој није преостајало ништа друго него да пристане на примирје, а онда на мир. Тако долази до Сан-стефанског мира, 3 марта 1878 године. Мировни уговор је диктирала Русија, који је Турска имала без поговора да усвоји, и он је био инспирисан искључиво руским освајачким интересима. По њему је требало да се образује велика Бугарска, у чији би састав, поред њених националних територија, ушле читава Македонија и неке територије Јужне и Источне Србије. О Србији је овом приликом Русија мало водила рачуна. Њој је била потребна држава која би играла улогу руске губерније на Балкану. Такву државу нашла је у лицу сан-стефанске Бугарске. Та никада неостварена творевина постала је узрок за развијање шовинистичке страсти и неоснованих великобугарских претензија, које су постале извор многим крвавим разрачунавањима између Бугарске и осталих суседних народа на Балкану. Великобугарска буржоазија, истичући као „национални идеал" присвајање Македоније, упорно је бранила своје необуздане претензије, које се протежу све до данашњих дана.

По сан-стефанском уговору, којим је Русија хтела да изигра раније потписани уговор између ње и Аустро-Угарске, требало је да Босна и Херцеговина добију аутономију под

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачког устанка, Будимпешта, 1880, стр. 91.

надзором Русије и Аустро-Угарске. „То је тешки рачун без бирташа. Рачун без бирташа за то, што је тај мир утаначен без договора народа, који су ратовали и без договора других европских сила... Својом том самовољом Русија је нарушила право и погазила достојанство тих народа који рат водише и тих велесила.“ „Под маском, да ослободи хришћански свијет на Балкану, тражила је она згоду, како би остварила себичне, освајачке намјере своје.“[1]

Сан-стефанским уговором једино су биле задовољне Русија и Бугарска. Русија се нашла усамљена. Одлуке од 3 марта велике силе нису признале и захтевале су да се мир са Турском закључи уз учешће претставника свих великих сила. Под њиховим притиском, Русија је морала попустити и пристати на ревизију уговора. Та ревизија је извршена на конгресу великих сила у Берлину, који је трајао од 13 јуна до 13 јула 1878 године. Поред осталих, донета је и одлука о давању мандата Аустро-Угарској за окупацију Босне и Херцеговине, којом се мислила успоставити равнотежа великих сила на Балкану. Што се пак тиче Аустро-Угарске, њене аспирације према Босни и Херцеговини порасле су утолико више што су национални покрети претстављали извор опасности за њен опстанак као многонационалне државе без решеног националног питања, јер сваки успех на пољу националног ослобођења словенског живља испод турског угњетавања историски је значио приближавање дана ослобођења угњетених народа испод аустро-угарске власти. С друге стране, настојала је да отклони другу опасност на коју је увек рачунала: да не дозволи да се на рушевинама Турске створи једна јача словенска држава на Балкану — у овом случају Србија — која би претстављала потенцијалну опасност за аустро-угарске интересе и привлачну тачку свих југословенских народа у њиховим тежњама за национално ослобођење и уједињење.

Да би се при решавању судбине Босне и Херцеговине чуо и глас народа, устанички вођи су сазвали, почетком

---

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 102 и 113.

марта 1878, скупштину у Тишковцу и на њој донели одлуку да поднесу конгресу у Берлину меморандум. Између осталих вођа, скупштини су присуствовали војвода Голуб Бабић, Васо Видовић, Васо Пелагић, Никола Јовановић, који су били одређени да меморандум однесу конгресу.

У меморандуму устаници траже од великих сила да Босну споје са „кнежевинама српским" (Србијом и Црном Гором). Али претпостављајући да такав предлог конгрес неће хтети да прихвати и предвиђајући могућност стварања аутономије, устаници су у меморандуму изнели каква би требало да буде та нова управа. Између осталог изнели су „...да се земљорадња опрости спахиског феудализма и земљорадницима земље, које су обрађивали, уступе у сопственост... Ако је нужна нечија окупација ради увођења новог поретка, онда нека се то учини са војском кнежевина српских. Но, ако нам се ни то из неких узрока не допушта, онда да се одреди мешовита окупација." Устаници су завршили свој меморандум са напоменом: „Све друго мимо изложеног, што би нам се дало, не би могло задовољити наше жеље, нити нам повратити човечанска права, а такво стање не даје гаранцију за дуготрајни мир."[1] На овоме се завршило, јер делегат босанских устаника није могао ни да дође до претставника великих сила акамоли да шта учини. Он је једино могао предати меморандум конгресној канцеларији, где је и остао не видевши конгрес.

У времену од јула до октобра 1878 године, на основу Берлинског уговора, аустро-угарске трупе су извршиле окупацију Босне и Херцеговине. И устаници су морали положити оружје. О томе како су се осећали приликом предаје оружја говори изјава вођства босанског устанка коју су послали главном команданту аустро-угарске окупационе војске Филиповићу. У овој изјави, коју су, поред осталих, потписали војвода Голуб Бабић, Вид Миловић, Перо Крецо, стојало је: „Борили смо се за истинско ослобођење од својих зала и несрећа, а не зато да променимо јарам за јарам."[2]

[1] (Красић), Устанак у Босни 1875—1878 године, Нови Сад, 1884, стр. 198—200.

[2] Исто, стр. 207—209.

Жеље и интереси народа Босне и Херцеговине били су другостепени за оне који су решавали њихову судбину.

*
* *

Историја Босне и Херцеговине у другој половини XIX века испуњена је низом унутрашњих сукоба између феудалаца и кметовских маса, којима је дотрајали феудални поредак постао неподношљив и кочница сваког развитка. Честе буне и устанци, мањи или већи, непосредни су одраз стања и расположења народа, који у њима ломи феудалне окове. Иако је обично свака буна свирепо угушивана, борба против турских феудалних угњетача није се никад смањивала; напротив, она се појачавала, добијајући све више национално-ослободилачко обележје.

Главна борбена снага против феудализма и националног угњетавања у Босни и Херцеговини у XIX веку је сељаштво. Његова вековна тежња да дође до земље, политичке равноправности и, најзад, до националног ослобођења дигла га је, 1875 године, на устанак који се по свом опсегу и значају убраја међу најлепше примере револуционарне борбе наших народа у прошлости. Кроз њега су сви народи Босне и Херцеговине: Срби, Хрвати и муслимани-кметови и сиротиња желели да дође не само до уништења феудалног система експлоатације него и до националног ослобођења, тј. до протеривања турских освајача.

И поред низа слабости, устанци у Босни и Херцеговини су, у целини узев, донели крупних успеха: на делу су доказали да угњетене масе (у овом случају сељачке, које су биле главни објект експлоатације и угњетавања) могу саме својом оружаном борбом у већој или мањој мери да побољшају свој друштвено-економски положај. Под ударцима усталог народа, Порта је била принуђена да попушта, нудећи му мање или веће уступке у виду олакшица економске и политичке природе. Осим тога, устанци су непрестано и озбиљно доприносили слабљењу темеља једне државе у којој је феудални поредак био у фази распадања. За време устанака Турска је била присиљена да у устаничким областима држи веће контингенте трупа, а у последњем устанку, од 1875—1878,

и до 50000 војника, што је за оно доба претстављало велике снаге и изискивало огромна финансиска оптерећења.

Међу крупније слабости устанка убраја се питање руковођења оружаним акцијама. Врховно руководство није увек било у стању да обједини извођење оружаних акција на ширем простору, услед чега је долазило до низа изолованих и мањих борби, које због своје слабе ударне снаге нису доносиле значајније резултате целини покрета. Ово расипање снага, релативно малобројних, по целој устаничкој територији јесте основна слабост руковођења устанцима, која је онемогућавала сједињавање свих борбених снага када је требало задати одлучујући удар.

Српска и црногорска династија су углавном помагале устаничке акције, али та је помоћ имала и своје наличје. Свака од њих је тежила да искористи ослободилачку борбу потлачених маса за проширење свог утицаја на подручје Босне и Херцеговине. Владајући кругови Србије и Црне Горе сматрали су присаједињење Босне и Херцеговине као проширење домена своје власти. Такав њихов став је умањивао ефекат револуционарних покрета, који су узимали све више маха. Васо Пелагић је сматрао великом грешком устаничког вођства што је дозволило да се потчини династичким интересима, јер је народ у Босни и Херцеговини друкчије мислио. Народ Србије и Црне Горе је одушевљено пошао и у рат против Турске да би помогао својој браћи у Босни и Херцеговини у борби за слободу од вековног тлачитеља. У тој заједничкој оружаној борби зближавали су се народи Србије и Црне Горе са народима у Босни и Херцеговини и утирали пут идеји уједињења. Народ Босне и Херцеговине желео је да живи у заједничкој држави не само са Србима и Црногорцима него и са осталим нашим народима, али не да буде поново потлачен, већ да живи слободно и равноправно, уједињен у један „братски и слободан савез... а не зато, да само промјенимо некрштене ефендије, чалмоносце, на крштену и углађену господу цилиндраше.“[1]

Посредовање страних држава у устанку негативно се одразило како на његов развој тако и на завршетак. Постојање наведених слабости у организацији и руковођењу са устанком

[1] Васо Пелагић, Историја босанско-ерцеговачке буне, Будимпешта, 1880, стр. 86.

омогућило је великим силама да искористе борбу народа Босне и Херцеговине у своје освајачке сврхе.

Окупацијом 1878 почео је нови период поробљавања и експлоатације народа Босне и Херцеговине, овог пута феудалне и капиталистичке, али истовремено и нови период борбе за слободу и независност.

Борба народа Босне и Херцеговине у периоду четрдесетогодишње аустро-угарске окупације и двадесетогодишње капиталистичке експлоатације старе Југославије добијала је разне облике, док најзад, Народноослободилачком борбом и Народном револуцијом, под руководством КПЈ, није добила свој пуни садржај, остварујући им потпуно национално и социјално ослобођење у братској и равноправној заједници — Федеративној Народној Републици Југославији.

ОБЈАШЊЕЊА МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА

ага — мањи војни старешина или поседник мањег имања

агалук — мањи феудални посед

акча (аспра или јаспра) — сребрни ситан новац; у 16 веку један дукат вредео је 83 акче. Његова вредност временом пада пошто садржи све мањи проценат сребра. У 19 веку вредност акче је најмања и њу све више у промету замењује пара и грош.

баша — назив за старешину јаничара

башибозук — нерегуларне добровољачке турске чете познате по насиљима и недисциплинованости

берат — султанов декрет којим се додељује феудални посед или служба

бимбаша — старешина јединице јачине батаљона

вакуф — задужбина у верске, просветне или хумане сврхе

валија — административни управник једне покрајине

везир — министар, намесник у једној провинцији

вилајет или ејалет — покрајина, провинција. Босна и Херцеговина постале су ејалет 1582 године

вилајетски идаре мецлис — вилајетски управни савет

војница — порез за ослобођење од служења у војсци

диван — веће или савет султана или везира

заптија — турски жандарм

јаничарски оџак — целокупни састав јаничара у једној покрајини или ејалету

кадилук — судска територијална јединица величине среза; у Босни и Херцеговини у XIX веку било је 48 кадилука

кајмекам — административни старешина подручја величине једног среза

кајмекамија — назив за кадилук (санџак) после 1851 године

капитулација — неравноправни трговачки уговор наметнут од неке велике државе другој уз извесне политичке и привредне уступке

комендација — укмећивање путем насиља

кордуни — граничари

коџабаша — од раје изабрани претставник општине или нахије

мамелуци — турски најамни војници, купљени робови ве-

ћином у кавкаским земљама, који су служили у Египту

мудир — административни старешина испоставе

муселим или мутеселим — заменик везира; повереник у неком граду или старешина среза (кадилука или нахије)

мутесариф — старешина већег подручја (најчешће величине округа)

нахија — мања управно-територијална јединица; кадилук је могао имати две или три нахије

пашалук — покрајина

пијастер или грош — грош има 40 пара, а једна пара 6 акчи у XIX веку

Порта — турска централна влада

раја — рајом се сматрао у доба турског феудализма део становништва, без обзира на верску припадност, који није учествовао у војсци и који је сносио терет за издржавање владајуће феудалне класе и целокупне државне управе

санџак — округ; Босна и Херцеговина имале су 6 санџака

сахтијан — учињена кожа од козе (у жутој боји)

спахија — коњаник који је од султана добио лено — доживотни посед за војничку службу

табор — јединица јачине једног батаљона

танзимат — уредба

ћехаја — старешина, надзорник

ћурак — дуги капут постављен крзном

улема — више исламско свештенство

уђумет или хуђумет — власт или зграда у којој су смештени органи власти

факторије — мање трговачке насеобине у приморским градовима

ферман и ирада — царска наредба

хак — приход који је кмет обавезан да даје земљопоседнику

харач — основни порез на земљу и производе који је плаћала раја

Хати-хумајун и Хати-шериф — власторучно султаново писмо, тј. царска декларација

чауш — у војсци водник; раније царски курир или курир уопште односно извршни орган неког старешине

целеп — стадо

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Богићевић Војислав, Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878 год. Годишњак Историског друштва БиХ, год. II, Сарајево, 1950.

Буцоњић Никола, Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца, Мостар, 1911.

Вуковић Гавро, Херцеговачки и васојевићки устанак 1875 и 1876 г., Сарајево, 1925.

Вукчевић Мило, Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876, Цетиње, 1950.

Гопчевић Спиридон, Der turco-montenegrinische Krieg, Wien, 1878.

Zimmermann, Illustrierte Geschichte des Orientalischen Krieges von 1876—1878. Wien. Pest. Leipzig. 1878.

Ивић др Алекса, Фрагменти из историје босанског устанка 1875—1876, Загреб, 1918.

Ивић др Алекса, Устанак попа Јовице Илића (1834), Загреб, 1919.

Јовановић Јагош, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1948.

Крешевљаковић Хамдија, Градска привреда и еснафи у Босни и Херцеговини (1463—1851), Годишњак Историског друштва БиХ, год. I, Сарајево, 1949.

Крешевљаковић Хамдија, Капетаније и капетани у Босни и Херцеговини, Годишњак Историског друштва БиХ, год. II, Сарајево, 1950.

Крушевац Тодор, Од народног устанка до аустриске окупације, „Преглед", Сарајево, 1948.

Маслеша Веселин, Млада Босна, Београд, 1946.

Милер Ф. А., Мустафа-паша Бајрактар, Отоманско царство у почетку XIX века, издање Академије наука СССР, Москва—Лењинград, 1947.

Муратбеговић Ахмет, Омер-паша Латас у Босни 1850—1852, Загреб, Матица хрватска, 1944.

Пелагић Васо, Историја босанско-ерцеговачке буне у вези са српско- и руско-турским ратом, Будимпешта, 1880, II издање.

Поповић др Васиљ, Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839—1861), Београд, 1949, САН, посебно издање, књ. CL.

Прелог др Милан, Повијест Босне и Херцеговине у доба османлијске владе, Сарајево, II део.

Пророковић Ристо, Невесињска буна 1874, Београд, 1905.

Радуловић J., Положај Срба у Херцеговини средином XIX вијека, „Историски записи", Цетиње, књ. III, 1949.

Rüstow W., Der Krieg in der Türkei, Zürich, 1877.

Скарић Владислав, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине, год. I, Сарајево, 1949.

Споменица о херцеговачком устанку 1875 године, Београд, 1928.

Ћоровић Владимир, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године, Београд, 1923.

Чубриловић др Васо, Први српски устанак и босански Срби, Београд, 1939.

Чубриловић др Васо, Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини, Југословенски историски часопис, 1935.

Чубриловић др Васо, Револуционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку, Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1934.

Чубриловић др Васо, Босански устанак 1875—1878, Београд, 1930.

Шарац Недим, Раднички покрет у Босни и Херцеговини, Београд, 1950.

Yriarte Charle, Bosnie et Herzegovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection, Paris, 1876.

Државни архив, Задар.

„Застава", Нови Сад, 1875.

САДРЖАЈ

Стр.

Предговор — — — — — — — — — — — — 3

ЕКОНОМСКО-ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ДОБА СЕЉАЧКИХ БУНА И УСТАНАКА

Положај турског царства и измене у турском феудалном систему — — — — — — — — — — — 5

Узроци и циљ реформи турске централне владе у првој половини XIX века — — — — — — — — — — 12

Настојања да се спроведу реформе у Босанском вилајету, отпор и слом домаће феудалне олигархије — — — 14

Положај сељачких маса у Босни и Херцеговини у XIX веку 25

Јачање робно-новчаних односа, формирање трговачке буржоазије и реорганизација вилајетске управе — — — 31

Друштвена структура, класне и верске супротности — — — 35

ОРУЖАНИ ОТПОР ПОТЛАЧЕНИХ МАСА (1809 ДО 1863 ГОДИНЕ)

Прва машићка или Јанчићева буна — — — — — — — 41

Поп Јовичина буна у Посавини и Друга машићка буна — — 43

Узроци који су довели до учесталих сељачких буна и устанака после 1850 године — — — — — — — — 46

Устанак у Херцеговини под вођством Луке Вукаловића — — 48

Други устанак у Херцеговини под вођством Луке Вукаловића 50

Сељачка буна у Посавини 1858 године — — — — — — 55

Сељачка буна у Босанској Крајини 1858 године — — — — 62

Трећи устанак у Херцеговини — — — — — — — — 64

УСТАНАК У ХЕРЦЕГОВИНИ 1875—1878 ГОДИНЕ

Почетак устанка и борбе 1875 године — — — — — — 70

Борбе у Херцеговини 1876—1878 године — — — — — 95

УСТАНАК У БОСНИ 1875—1878 ГОДИНЕ

Припреме за устанак — — — — — — — — — —
Устанак на Козари — — — — — — — — — —
Борбе код Гашнице и Пецијина погибија — — — — —
Устанак у југозападној Босни под вођством Голуба Бабића
Формирање одбора — — — — — — — — — —
Јамничка скупштина — — — — — — — — — —
Оживљавање устанка у пролеће 1876 године — — — —
Борбе 1877 године — — — — — — — — — —

СТАВ ВЕЛИКИХ СИЛА И ОДНОС СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ ПРЕМА УСТАНКУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875—1878

Објашњења мање познатих речи и израза — — — — —
Литература и извори — — — — — — — — — —

Штампано у штампарији „Култура“, Београд, Македонска

Стр.
112
114
120
123
125
127
129
140

148

167
169